

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2023, c. 9, s. 1: 579-617

Hadis Tenkidinde Arap Dilinin Kullanımı ve İmkani Bağlamında Bir İnceleme

A Study in the Context of the Usage and Possibility of the Arabic Language as a Method of Hadith Criticism

Nilüfer KALKAN YORULMAZ

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Assistant Professor, Istanbul University,
Faculty of Theology, Department of Hadith
nilufer.yorulmaz@istanbul.edu.tr

ORCID: 0000-0002-6191-8072

DOI: 10.47424/tasavvur.1267872

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 20 Mart / March 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Mayıs / May 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atf / Citation: Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. "Hadis Tenkidinde Arap Dilinin Kullanımı ve İmkani Bağlamında Bir İnceleme". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9 / 1 (Haziran 2023): 579-617. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1267872>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

İslam dünyasında hadis değerlendirme yöntemleri arasında metin tenkidi, modern dönemde Batı'da kutsal kitapların eleştirisi konusunun gündeme gelmesiyle tartışılmaya başlanmıştır. Ancak İslami ilimler literatür tarihinin serencamına bakıldığında erken dönemlerden itibaren hadis metinlerinin tenkidi konusunun isnad kadar merkezi bir yerde durmasa da Müslümanların gündeminde olduğu görülmektedir. Bir hadis tenkidi yöntemi olarak metin merkezli yaklaşımın önemli ayaklarından birini ise hadis ile yakın ilişki içerisinde olan Arap dili ile ilgili yapılan tahliller oluşturmuştur. Çalışmamızda ise metinden hareketle yapılan hadis tenkidinde Arap dilinin etkisinin ve sınırlarının belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu yapılırken öncelikle Batı'da dil ve kutsal metinlerin tenkidi ilişkisine dair tartışmalar İslam dünyasındaki tartışmalara tarihi bir perspektif kazandırması amacıyla ele alınmış, ardından ilk dönemlerden itibaren varlığı tespit edilebilen hadis ve Arap dili ilişkisi istişhad ve literatür bağlamında ortaya konulmuştur. Sonrasında ise Arap dilinin hadis metinlerinin tenkidinde bir yöntem olarak durduğu yer belirlenip sınırları ve imkanı hakkında bir değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirme hadislerin mana ile rivayeti, dilticilerin ve ekollerin meselelere farklı yaklaşımı, kabileler arasındaki ihtilaflar, şiirin bir istişhad metodu olarak güvenilirliği muvacehesinde ele alınmıştır. Çalışmamızda özellikle Özellikle Hasan b. Abdullah el-Askerî'nin (ö. 382/992) *Tashîfatu'l-Muhaddisîn*, Hattabî'nin (ö. 388/998) *Islâhu Galati'l-Muhaddisîn*, Safedî'nin (ö. 764/1363) *Tashîfu't-Tashîf* isimli eserlerinin incelenmesiyle elde edilen tikel örnekler diğer dil kaynakları, temel hadis metinleri ve şerhler de göz önüne alınarak incelenmiş ve genel bir hükme varılmıştır. Ayrıca İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *Cemheretu'l-luga*, Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbu'l-Luga* isimli eserlerinin de örneklerin tespiti konusunda önemli katkıları bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Arap Dili, Hadis Tenkidi, Metin Tenkidi, Galat, Tashîf

Abstract

The issue of textual criticism/matn criticism in the Islamic world has started to be discussed, especially in modern times, when the issue of criticism of the holy books came to the fore in the West. However, when the history of

Islamic sciences literature is examined, it is seen that the subject of criticism of hadith texts has been on the agenda of Muslims, even though it is not as central as *isnad*. One of the important pillars of the text-centered approach as a method of hadith criticism is the Arabic language. In our study, it is aimed to determine the effect and the limits of the Arabic language in hadith criticism based on the text. While doing this, first of all, the discussions about the link between the language and criticism of the holy scriptures in the West will be discussed, and then the relationship between the hadith and the Arabic language will be revealed, especially in the context of *istishhād* and literature. Then, the place where the Arabic language stands as a method in the criticism of hadith texts will be determined and an evaluation will be made about its limits and possibilities. The evaluations about the limits and possibilities of the Arabic language will be discussed in terms of the narration of hadiths with meaning, the different approaches of linguists and schools, the conflicts between tribes, and the reliability of poetry as an *istishhād* method. In this study, particular examples obtained by examining Ibn Dureyd's (d. 321/933) *Jamhara al-luga* ve Muhammad ibn Ahmad al-Azheri's (d. 370/980) *Tahzīb al-Luga* Abū Aḥmad al-ʿAskari's (d. 382/992) *Taṣhīfāt al-muḥaddiṭīn* and al-Ḥaṭṭābī's (d. 388/998) *Iṣlāh ḡalaṭ al-muḥaddiṭīn* and Şafadī's (d. 764/1363) *Taṣhīḥ al-taṣhīf wa-tahrīr al-tahrīf*. In addition, the subject has been examined by taking into account other linguistic sources, basic hadith texts and hadith commentaries. In this way, the reflection of the subject in the hadith literature will be revealed and it will be tried to determine the place where the Arabic language stands in hadith criticism, taking into account the problems of the language itself.

Keywords: Hadith, Arabic Language, Hadith Criticism, Textual Criticism, *Ghalat*, *Taṣhīf*

Giriş

Oryantalizmin argümanlarından biri hadis ilminde tenkid sürecinin sadece sened merkezli olduğudur. Nitekim Goldziher (1850/1921), hadislerin *isnada* göre değerlendirildiğini; hadisin metni anakronizm, akli ve tarihi bir *tezat* barındırsa bile bunun *isnadı* şüpheye düşürmeyeceğini ifade eder.¹ Alf-

¹ Ignaz Goldziher, *Muslim Studies* (Chicago: Aldine Atherton, 1971), 2/140-141.

red Guillaume (1888-1965) benzer şekilde metnin açık bir tezat veya anakronizm barındırsa dahi isnadı sahihse hadisin reddine sebebiyet vermeyeceğini söyler.² Schacht³ (1902-1969) ve Juynboll⁴ (1935/2010) da hadis eleştirisinin salt isnad eleştirisine dayandığı tezini desteklemektedir. Bu eleştirilere İslam modernizmi ve Kur'âniyyun gibi akımlara mensup isimlerin benzer fikirlerinin eklenmesiyle metin tenkidi kavramı ve konusu 19. yy'da İslam dünyasında tartışılmaya başlanmıştır.⁵ Ancak hadis tenkidinde metne önem verilmediğini söylemek oldukça genellemeci bir yaklaşım olacaktır. Zira isnad ağırlıklı bir tenkidin geliştirildiği doğrudur ancak metnin göz ardı edildiği tezinin son dönemde yapılan araştırmalar muvacehesinden kabul edilemez olduğu görülmüştür.⁶ Nitekim bunun en bariz örnekleri sahabe döneminden itibaren yapılan metinle ilgili eleştirilere dayanmaktadır.⁷ Ayrıca erken dönemlerden

² Alfred Guillaume, *The Traditions of Islam* (Oxford: At The Clarendon Press, 1924), 89.

³ Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadian Jurisprudence* (Oxford: Clarendon Press, 1950), 3.

⁴ G.H.A. Juynboll, *The Authenticity of the Tradition Literature: Discussions in Modern Egypt* (Leiden: E.J. Brill, 1969), 139; Juynboll, *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu, 2000), 23, 149.

⁵ Burada metin tenkidi kavramı ifadesi kullanılırken ise İslami ilimlerin tenkid ve değerlendirmesinde üretilen yeni bir kavrama vurgu yapılmak istenmektedir. Oryantalistlerin kendi kavramlarını oluşturmaları ve İslam dünyasından ödünç aldıkları kavramlara başka anlamlar yüklemeleri ile ilgili olarak bkz. Bekir Kuzudışli, "Oryantalist Paradigma Bağlamında Hadis Kavramlarını Yeniden Düşünmek", *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 7-30.

⁶ Erken dönemlerden itibaren içerik tenkidi yapıldığına dair tez için bkz. Selahattin Polat, "Hadiste Metin Tenkidi (I)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 113-130; Selahattin Polat, "Hadiste Metin Tenkidi (II)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1990), 81-112; *Hadis Araştırmaları, Tarih, Tenkid, Usul, Yorum* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 171/257; Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 80-112, 148-224; Jonathan Brown, "How We Know Early Hadith Critics Did Matn Criticism and Why It's So Hard to Find", *Islamic Law and Society* 15/2 (2008), 143-184. Ayrıca sahabenin uygulamalarının yanı sıra hadis usulü eserlerinde müdrec, maktûb, ihtisar, ziyâde, takti, musahhaf, muharref gibi kavramlar ve da metinle ilişkili kavramlar arasındadır. Bunun yanında mevzû'ât literatürü ile hadis şerh literatürü arasında da metinle yakın ilişki bulunmaktadır. (Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2011), 79-103.)

⁷ Sahabe dönemindeki hadis tenkid faaliyetleri için bkz. Bedreddun Zerkeşi, *Hız. Aişe'nin Sahabeye Yöneltiği Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul (Ankara: Otto Yayınları, 220); Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 97-112; Ali Karakaş, "Sahabe Döneminde

itibaren özellikle hadislerin Kur'ân'a arzı meselesi alimler arasında tartışılabilen en temel konulardan biri olmuş ve ekollerin fikri ayrımlarının temellerinden birini oluşturmuştur.⁸ Hicri üçüncü asırda telif edilmeye başlanan illel ve cerh tadil literatüründe de metinlerle ilgili tenkidlerinin yapıldığı görülmektedir.⁹ Ayrıca hadis usulünün gelişimi ve sistemleşmesi sürecinde münker, müdrec, maklûb, ihtisar, ziyâde, muharref, musahhaf gibi metinle ilişkisi olan pek çok kavramın üretildiği görülmektedir. Tüm bunlara mevzû'ât ve şerh literatürü de eklendiğinde hadis ilminin ilk örneklerinin ortaya çıkmaya başladığı dönemlerden itibaren metnin göz ardı edilmediği söylenebilir. Pek tabii metin tenkidinin pek çok boyutu vardır. Modern dönemde bu boyutlar ise hadislerin Kur'ân, sünnet, diğer hadisler, bilim, akıl, dil ilimleri, tecrübe ile ilişkisi bağlamında tasnif edilmiştir. Çalışmamızda ise metin tenkidi tartışmaları muvacehesinde Arap dili bahsi ele alınmaya çalışılmıştır.¹⁰

Hadis Tenkidi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/66 (2019), 1327-1343; Fahri Uluocak, *Ebu Hureyre'nin Kur'an'a Arz Ettiği Rivayetler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.)

- ⁸ Kur'ân'a arz hususundaki bazı çalışmalar için bkz. Ebu Hanîfe, *el-Alim ve'l-Muteallim* (İstanbul: 1981), 26-27; eş-Şafii, *Cimâu'l-ilm* (Mısır: Matbaatu Mearif, 1940), 22-23; Kâmil Çakın, "Hadis'in Kur'an'a Arzı Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (1993), 237-262; Selahaddin Polat, "Hadislerin Kur'an'a Arzının Problemleri", *Sünnetin Dindeki Yeri* (1995), 177-185; Hüseyin Güleş, "Âhâd Haberlerin Kur'an'a Arzı", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2017), 1-17; Ahmet Keleş, *Hadislerin Kur'âna Arzı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020); Mehmet Özşenel, *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019).
- ⁹ İllel, cerh-tadil ve metin ilişkisine dair çalışmalar için bkz. Muhittin Düzenli, "Metin Tenkidi Açısından İllel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İllel Adlı Eseri Özelinde", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250; Alparslan Kartal, "el-İlelu'l-Mütenahiye Özelinde İbnu'l-Cevzî'nin Bazı Metin Tenkidi Uygulamaları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 103-115; Nasseruddin Mazhari, "Cerh ve Ta'dil Kitaplarından Metin Tenkidi Örnekleri", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (2018), 147-160; Mehmet Ali Çalgan, "İbn Ebu Hâtim'in 'İlelu'l-Hadîs İsimli Eserinde Metin Tenkidi", *Hadith* 9 (2022), 1-49; Mehmet Ali Çalgan, "Tirmizî'nin Sünen'i ve el-'İlelu'l-Kebîr'de Metin Tenkidi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 20/2 (2022), 291-310; Süleyman b. Abdullah es-Seyf, "İbn Hibbân'ın Kitâbu'l-Mecrûhîn'de Kullandığı Metin Tenkidi Esasları", çev: Mehmet Ali Çalgan, *Antakiyat: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2022), 323-348.
- ¹⁰ Nitekim konuyla ilişkili olarak J. Fueck dilin hadisçiler tarafından dikkate alınmadığını ifade etmektedir. Öyle ki meşhur dilcilerden Halil b. Ahmed, Asma'î, Yunus b. Habîb, Ebû

Bu minvalde öncelikle Batı'da kutsal kitaplar üzerine yapılan ve tarihsel eleştiri ismi verilen tenkid yöntemleri arasında filolojinin yeri belirlenmeye çalışılacaktır. Nitekim konuyla ilgili tartışmaların Batı'da özellikle 19. yy. ile birlikte ortaya çıktığı görülmektedir. Kutsal kitaplara tarihsel tenkidin uygulanması¹¹ ve bu bağlamda filolojinin kullanılması da aynı döneme yani yukarıda ismi geçen önde gelen oryantalistlerin yaşamış olduğu zaman dilimine denk gelmektedir. Ardından ise modern dönemde yapılan tartışmaların yanında İslam dünyasında hadis ve Arap dili arasındaki ilişkinin ilk zamanlardan itibaren güçlü bir şekilde kurulduğu tezi üzerinde durulmuştur. Böylece İslam dünyasının erken döneminde Arap dili ve hadis ilmi arasındaki ilişki hem istişhâd olarak hadis konusu hem de dilcilerin telif etmiş oldukları eserler muvacehesinde belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra ise bir tenkid yöntemi olarak Arap dilinin hadislere uygulanması meselesinin sınırları, ölçüsü ve imkanı manen rivayet meselesi, alimlerin, ekollerin, kabilelerin ve bölgelerin meselelerde farklılaşan yorumları ve dilde önemli bir istişhâd kaynağı olan şiirin güvenilirliği minvalinde ele alınmaya ele alınmıştır. Bunlar yapılırken kelimenin gramer ve cümle yapısı ve i'râbı gibi özellikleri yansıtan örnekler seçilmeye özen gösterilmiş ve şerhi/anlamı/yorumu/istinsahı ile ilgili yapılan tahliller ise bir başka çalışmaya havale edilmiştir.

Amr b. Alâ dışındakilerin ehl-i sünnet çizgisini benimsemediklerini dolayısıyla hadisçiler tarafından rağbet görmediklerini belirtir. Ayrıca mezkur isimlerin Kur'ân ve hadisin filolojik açıklamalarına mesafeli durdukları ve kimilerinin cahiliye şiirindeki putperest temaları yok ettiği dahi belirtilir. Bunun yanında hadisçilerin konuyla ilgili tutumunda da yapılan dilsel düzeltmelerin Hz. Peygamber hata yapamaz varsayımına dayandığını söyler. (J. Fueck, "The Role of Traditionalism in Islam" *Hadith Origins and Developments*, ed. Harald Motzki (New York: Routledge, 2016), 19.) Ancak mesela J. Fueck'in zikretmediği Kufe dil ekolünün önemli ismi Ferrâ, dindar kişiliği ile bilinmektedir. Ferrâ ile birlikte yukarıda zikri geçen isimlerin hadisçiler tarafından ilgi görmesi hususu da tartışmaya açıktır. Nitekim hadisçilerin ilgili dönemlerde hadis tahdisiyle ilgilenmeyen veya bunu bir hadisçi metoduyla gerçekleştirmeyen tüm isimlere mesafeli durdukları söylenebilir.

¹¹ Nitekim bu anlamda modern yöntemlerin kullanılması da 18. yy.'ın ortalarına denk gelmektedir. (Erken dönemlerden itibaren Kitab-ı Mukaddes tenkidi için bkz. Fatma Betül Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 60-62). Bu ifadeyle daha erken dönemde özellikle Kitab-ı Mukaddes üzerine tenkid çalışmalarının olmadığı kastedilmemektedir. Ancak erken dönem tenkidlerine bakıldığında da geniş bir literatürden bahsedilememektedir. Maksadımız ise yapılan yorumlar muvacehesinde bu hususun kavramsallaşması, benimsenmesi ve tartışmaya açılmasıdır.

Yukarıda zikredilen hedefler gerçekleştirilirken ise hadis tenkidinin metne bakan yönünü dilciler bağlamında ortaya çıkarmak ve imkanını tartışmaya açmak hedeflenmektedir. Dolayısıyla çalışmamızda erken dönemlerden itibaren zikri geçen iki disiplinin sıkı ilişki içerisinde olduğu iddia edilmekte ve Batı'daki gelişmelerin aksine hicri üçüncü asırdan itibaren konuyla ilgili literatür, kavram ve tartışmalara sahip olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmamız hadislerin tenkidinde Arap dilinin bir araç olarak kullanıldığı varsayımına dayanmakta ancak bu aracın birtakım problemleri olduğunu vurgulamaktadır.

Makalede özellikle hareket noktası olarak dilcilerin telif etmiş olduğu eserler dikkate alınmıştır. Özellikle, Hasan b. Abdullah el-Askerî'nin (ö. 382/992) *Tashîfatu'l-Muhaddisîn*, Hattabî'nin (ö. 388/998) *Islâhu Galatî'l-Muhaddisîn*, Safedî'nin (ö. 764/1363) *Tashîfu't-Tashîf* isimli eserlerinin incelenmesiyle elde edilen tikel örnekler diğer dil kaynakları, temel hadis metinleri ve şerhler de göz önüne alınarak incelenmiş ve genel bir hükme varılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *Cemheretu'l-luga* ve Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbu'l-Luga'sının* da çalışmaya ciddi anlamda katkıda bulunduğu söylenmelidir. Ayrıca modern dönemde kaleme alınmış olan ve Arap dilini ravi ve isnad tenkidi bağlamında ele alan Nilüfer Kalkan Yorulmaz'ın *Hicri İlk Üç Asırda Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi* isimli doktora tezi ile Fatma Betül Altıntaş'ın *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri Tenkidi ve İslami Rivayetlere Uygulanması Sorunu* isimli çalışması makalemizin hareket noktaları arasındadır. Ayrıca Azizah Fakhria Zahra tarafından hazırlanan *Tashîf ve Musahhaf Hadisler: Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim Özelinde* isimli yüksek lisans tezinin birinci bölümü de İbn Askerî ve Hattâbî'nin eserlerini hareket noktası olarak ele alması sebebiyle çalışmamızla ilgilidir. Ancak çalışma mezkur kaynaklarda Buhârî ve Müslim'de geçen hadislerde geçen sadece tashifleri ele almakta ve bunların bir tahricini yaparak şerhlerdeki kullanımlarına yer vermektedir. Dolayısıyla çalışmamız sadece tashîf örneklerini ele almaması ve hadis kaynakları arasında bir sınırlama yapmaması ile bu çalışmadan ayrılmaktadır. Ancak makalenin ilgili yüksek lisans tezinden ayrılan en önemli noktası dilin hadis tenkidindeki sınırlarını tartışmaya açmasıdır.

1. Batı'da Bir Tenkid Yöntemi Olarak Filoloji

Bir metin tenkidi yöntemi olarak filoloji Batı'da tarihsel tenkidin bir parçası olarak ele alınmaktadır.¹² Öyle ki genel itibariyle dilsel tahliller kutsal metinlerin şerh yönteminin bir parçası ve bazılarına göre de konuyla ilgili literatürün oluşmasına zemin hazırlayan temel unsur olarak kabul edilmiştir.¹³ Kutsal metin üzerindeki tarihsel-filolojik çalışmalar ise 18. yy.'da yaşayan Giambattista Victor (ö. 1744) ve Johann Gottfried Herder'den (ö. 1803) köklerini alıyor olsa da¹⁴ modern dönem kutsal kitap tenkidi yöntemlerinin gelişiminin özellikle 19. yy.'da Ferdinand de Saussure'nin *Cours de linguistic generate* isimli dil bilimiyle ilgili eserinin yayımlanmasına bağlı olduğu ifade edilir.¹⁵ Bu hususu Richard Weis ise 19. yy. ile birlikte bir yöntem olarak benimsenmeye başladığı şeklinde tarif eder ki bu da 18. yy.'daki gelişmelerden ayrı bir yerde durduğunu gösterir.¹⁶ Altıntaş da Collingwood'dan naklen filolojinin 19.yy'da tarihçilerin bir yöntemi olarak özellikle Almanya'da yerleştiğini ifade eder.¹⁷

Tenkid ve filoloji arasındaki bağı biraz daha somutlaştırmak için ise literatürün incelenmesi gerekmektedir.¹⁸ Konuyla ilgili olarak James Barr, metin-

¹² Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul* (İstanbul: Enderun Yayınları, 1981), 19, 103, 128; Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998), 11; Leon-E. Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 35; Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri*, 79.

¹³ Mark G. Brett, *Biblical Criticism in Crisis The Impact of The Canonical Aproach on Old Testament Studies* (New York: Cambridge University Press, 2008), 2.

¹⁴ Emel Taştekin, *Another Look at Orientalism: Western Literature in The Face of Islam* (The University of British Colombia, Doktora Tezi, 2011), 164; Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri*, 80.

¹⁵ Carl E. Armending, *The Old Testament and Criticism* (Michigan: William b. Eerdmans Publishing Company, 1983), 69; Brett, *Biblical Criticism*, 94.

¹⁶ Richard Weis, "The Intersection of Philology and Textual Criticism in Biblia Hebraica Quint Background, Theory, and Practice", *Philology and Textual Criticism*, ed. Innocent Himbaza and Jan Joosten (Tübingen: Mohr Siebeck, 2020), 6.

¹⁷ R. G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1996), 166-167; Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri*, 80, 233, 392. Ayrıca Altıntaş çalışmasında filoloji ve tarih ilimlerinin ilişkisi hakkında değerlendirmelerde de bulunur. Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri*, 81.

¹⁸ Kutsal metinlerle ilgili filolojik tahlillerin tamamıyla bu dönemde başladığını söylemek de isabetli olmayacaktır. Nitekim Batı'da konuyla ilgili yazılan yazılarda miladi dokuzuncu

lerde anlamı olmayan kelimeler, yanlış gramer, uygunsuz kelime kullanımı ve çelişkilerin ortaya çıkardığı zorluklarda dilin devreye girmesi gerektiğini savunur ve ikisi arasında güçlü teorik bir ilişki kurar.¹⁹ Ayrıca Weis, özellikle metnin orijinal haline ulaşabilmek için filolojik bakışın bir yöntem olduğunu belirtirken²⁰, Holmstedt de “metinlerdeki karışıklıkları çözmek için metin tenkidi ve filoloji arasında bir bağ kurulmalı” demektedir.²¹ Leon-E. Halkın’da eserinde filolojinin tarihin yardımcı ilimleri arasında en prestijli olanı ve düzenli biçimde kullanılanı olduğunu ifade eder.²² Ayrıca filolojinin buradaki konumunu ve kapsamını ifade ederken E. Gilson’dan naklen “Bir metni izah etmek, esas itibariyle onun manasını ortaya çıkarmaktan, yani onun cümlelerini ve kelimelerini yazarının kastettiği manaları içinde anlamaktan ibarettir...”²³ diyerek filolojinin tarih tenkidinde sadece olumsuz tenkid yapmadığı ve metinlerin anlaşılmasına katkısı hasebiyle olumlu tenkid yönünün de olduğunu belirtir. Altıntaş da filolojinin kapsamını “...metinlerin bulunması, okunması, yazmaların betimlenmesi, metnin rivayetlerinin karşılaştırılması, eleştirilmesi, sınıflandırılması, anlamı değişmiş kelime ve deyimlerin açıklanması, metnin nerede ve ne zaman yazıldığıнын araştırılması ve başka eserlerle ilişkisinin belirlenmesi...” diye filolojinin kapsamını Bayrav’dan yaptığı nakille belirlemektedir.²⁴ Ancak bir tarihsel eleştiri yöntemi olarak kutsal ki-

---

asır itibariyle kutsal metinlerde özellikle şerhler bağlamında dilsel tahlillerin yapıldığı yönünde çalışmalardan bahsedilebilmektedir. (Dominique Barthélémy, *Studies in the Text of the Old Testament An Introduction to the Hebrew Old Testament Text Project*, ed. Roger L. Omanson, çev. Sarah Lind (Indiana: Eisenbrauns, 2012), 2-3.)

¹⁹ James Barr, *Comparative Philology And The Text Of The Old Testament* (Indiana: Eisenbrauns, 1987), 3, 6. Muhtemelen kutsal kitapta bu türden zorlukların az ve tikel örnekler olduğunu söylemesi sebebiyle daha sonra Richard Weis tarafından Barr’ın prensipte bu yöntemi kabul ettiği ancak temkinli davrandığı belirtilir. (Richard Weis, “The Intersection of Philology”, 6.)

²⁰ Richard Weis, “The Intersection of Philology”, 6.

²¹ Robert D. Holmstedt, “The Nexus between Textual Criticism and Linguistics: A Case Study from Leviticus”, *Journal of Biblical Literature* 132/3 (2013), 473.

²² Leon-E. Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, 35.

²³ Leon-E. Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, 39.

²⁴ Süheyla Bayrav, *Filolojinin Oluşumu* (İstanbul: Multilingual 1998), 14; Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri*, 81. Bunun yanında Bayrav, paleografi, yazı tarihi, noktalama, yazının özellikleri, tenkitli neşir, metin bilim, bibliyografi, gramer vb. gibi pek çok alanı da filolojinin dalları olarak değerlendirir. (Bayrav, *Filolojinin Oluşumu*, 66-138).

taplara uygulanan tenkid prensiplerinin kendi içerisinde de mutlak kabul görmüş olmayıp klasik dönem ve modern dönem arasında bir farklılaşmanın varlığından da söz edilmelidir.²⁵

Tüm bu çalışmalar ekseninde ise filolojinin metin tenkidinde anlamı bilinmeyen metnin tespiti ve okunması, yazmalarının belirlenmesi, tefsiri, kelimelerin açıklanması, gramer yanlışlarının belirtilmesi, cümlenin yapısına ilişkin sorunlar, uygun olmayan kelime kullanımları, semantik, zıt anlamlar, bilateral teori, eş anlamlar, yazılı metnin okunması, dilin tarihi değişimi, kelime yapısı, antropoloji gibi pek çok hususu kapsadığı görülmektedir.²⁶

Dolayısıyla erken dönemlerde biraz daha şerh edebiyatının içerisinde olan filoloji, teori ve uygulanabilirliği açısından 19. yy itibarıyla tartışılmaya başlanmış ve kutsal metinlerin tenkidinde bir yöntem olarak sunulup değerlendirilmiştir.²⁷ Filolojinin sözü edilen sürecinin İslami ilimlerle benzer bir tarihçeye sahip olduğu ifade edilebilir. Ancak İslami ilimler konuyla ilgili tenkid literatürünü oluşturmaya çok daha erken dönemlerden itibaren başlamıştır. Her ne kadar metin tenkidi gibi bir kavram ihdas edilmemiş olsa da özellikle yukarıda zikredilen kapsamı haiz özelliklerin hem hadis çalışmalarında hem de dilcilerin eserlerinde dikkate alındığı ve değerlendirildiği görülmektedir. Bu minvalde çalışmanın daha sonraki bölümünde dil kitapları özelinde ilgili örneklerle değinilmiş ve ardından bir yöntem olarak filolojinin hadis tenkidine katkısı tartışmaya sunulmuştur.

2. Hadis ve Arap Dili İlişkisi

Arap Dili ile İslami ilimlerin tefsir, hadis, fıkıh gibi alanları arasındaki pek çok alanıyla yakından ilgilidir. Nitekim henüz hicri ikinci asırda başlayan

²⁵ Norman C. Habel, *Literary Criticism of The Old Testament* (Philadelphia: Fortress Press, 1973), 1; Robert Weimann, *Structure and Society in Literary History* (Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1984), 33.

²⁶ Barr, *Comparative Philology* 3, 156-187; Armending, *The Old Testament* 6; Brett, *Biblical Criticism* 2; Leon-E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, 39.

²⁷ Filolojinin bir tarih tenkid metodu olarak ölçüt kabul edilemeyeceği eleştirisi için bkz. R.N. Whybry, *The Making of The Pentateuch a Methodological Study* (England: JSOT Press, 1994), 45, 56-57, 130; Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri*, 233. Ayrıca Altıntaş da tarihsel eleştiri yöntemlerinden filolojiyle ilgili olarak aşırı değer yüklemesi eleştirisi yapmaktadır. (Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri*, 235).

Me'âni'l-Kur'ân türü çalışmalar veya filolojik tefsirler bunun ilk örnekleri arasında sayılabilir. Hadislerin tedvin ve tasnif faaliyetinin akabinde Arap dili ve hadis alanındaki ilişki çok daha güçlü bir şekilde tezahür etmeye başlamıştır. Bu başlıkta hadis ve Arap dili arasındaki ilişki iki temel başlık işlenmeye çalışılmıştır. Birincisi dil kitaplarına bakan husustur ve bu eserlerde hadisin bir delil olarak kullanıldığı gerçeğine dayanır. Diğeri; dilcilerin hadislerdeki anlamları açıklamak ve hataları göstermek üzere telif etmiş oldukları eserlerle ilgilidir. Zikri geçen iki husus özellikle Arap Dili ve hadis arasındaki ilişkinin en temel iki yapıtaşını oluşturmaktadır. Çalışmanın daha sonraki aşamasında ise dil kitaplarında hadisin kullanımı ve dil-hadis meczini temsil eden literatür üzerinde durulmuş ve böylece aralarındaki bağ belirlenmeye çalışılmıştır.²⁸

2.1. İstişhad Olarak Hadis

Arap dilinin oluşumunun Ku'ran ve hadis gibi ilimlerden ayrı olarak değerlendirildiği -oryantalist camiada- iddia edilse de²⁹ dilin sistematikleşmesi ve kurallarının vaz edilmesinin İslamiyet sonrası ve özellikle İslami ilimlerin de gelişmeye başladığı dönemle paralellik arz ettiği ifade edilebilir. Nitekim Arap dilinin kurallarının oluşumunda en önemli isimlerden olan Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sibeveyh'in (ö. 180/796) yaşadığı dönem aynı zamanda İslami ilimler alanındaki tasniflerin de ortaya çıkmaya başladığı döneme hatta daha sonrasına tekabül eder. Öyle ki dil eserlerinin pek çoğunda istişhâd olarak kullanılan ayet ve hadislere bakıldığında da dilin bir nevi tasdik edicisi konumunda zikri geçen ilimler bulunmaktadır. Ayrıca dil ilimlerinin isnad silsilesi çıkarıldığında silsilenin Hz. Ali'ye dayanması ek bir husus olarak zikredilebilir.³⁰

Her ne kadar hadislerin manen rivayeti sebebiyle istişhâd olarak kullanılıp kullanılmayacaklarına dair tartışmanın 7. asırda başladığı belirtilse de³¹

²⁸ Oryantalistlerin İslami rivayetlerde uyguladıkları filolojik tahliller için bkz. Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri*, 259-263.

²⁹ J. Fueck, "The Role of Traditionalism in Islam", *Hadith Origins and Developments*, ed. Harald Motzki (New York: Routledge, 2016), 19.

³⁰ Kenan Demirayak, Selami Bakırcı, *Arap Dili Gramer Tarihi* (Erzurum. yy, 2001), 33-45.

³¹ İbn Mâlik'in (v. 672/1274) istişadı eserinde fazlaca kullanmasıyla bu tartışmanın başladığı belirtilmektedir. Suyûtî, *el-İktirâh fî Beyani'l-İstîlâh* (Beyrut: Daru'l-Mektebeti'l-İlmiye, ts), 43;

Arap dilcilerinin en önemli ismi olan Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/792) *Kitabu'l-Ayn* isimli eseri pek çok hadise kaynaklık etmektedir.³² Ayrıca Ferrâ'nın (ö. 207-822) *Me'âni'l-Kur'ân'ı* da yüzlerce hadise kaynaklık ederken Asma'î (ö. 216/831), Ebû Hâtim (ö. 255/869), Müberrid (ö. 286/900), İbn Sikkît (ö. 244/858), Sa'leb (ö. 291/904) gibi pek çok ismin dil eserlerinde hadis nakillerine yer verildiği görülmektedir. Bunun yanında diğer dilcilerin kaynaklarındaki hadisler de tezimizi destekler niteliktedir.³³

Konu biraz daha somutlaştırılacak olursa Basra dil ekolünün temsilcilerinden Halîl b. Ahmed eserinde yaklaşık 350 hadis rivayetinde bulunmaktadır. Çoğunluğunu hadis diye nitelerken Rasulullah'tan ve sahabeden aktardığı rivayetlerden müteşekkil olan bu 350 hadis, eserde tenkid bağlamında değil sadece kelime açıklamalarına delil olarak zikredilmiştir.³⁴ Keza dille ilgili kuralların ilk vaz edildiği eser sayılan Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ın da sadece yedi hadis istişhâd olarak kullanılmıştır.³⁵ Her ne kadar bu durum Sibeveyh'in konuyla ilgili daha temkinli hareket ettiği şeklinde yorumlanacak olsa da hadislerden az da olsa deliller getirmesi başka bir ifadeyle eserde hadislerin varlığı önemli bir husustur. Kufe ekolünün en önemli temsilcisi olan Ferrâ da yine eserinde yüzlerce hadis rivayetini istişhâd olarak kullanmaktadır.³⁶ Dolayısıyla özellikle eş zamanlı geliştiği söylenebilecek olan dil ve hadis ilimleri ara-

---

M. Reşit Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü* (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 201; Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 16.

³² Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 252-280.

³³ Nitekim ilimlerin belli sınırlarla birbirinden ayrılmadığı ikinci asır ve üçüncü asrın ilk çeyreğinde hadislerin daha sonradan başka bir ilim dalının sınırları içerisinde kalacak bir alanda yer alması onu hadis ilminden bütünüyle ayırmamaktadır. (Nilüfer Kalkan Yorulmaz, "Arap Dili Kaynaklarında Hadis Rivayetinin Yeri (Hicri İlk Üç Asır Örneği)", *Darulfunun İlahiyat* 30 (2019), 19-36). Nitekim Fuad Sezgin de Buhârî'nin Kaynakları isimli eserinde Buhârî'nin "Tefsiru'l-Kur'ân" bölümünün kaynakları olarak Ferrâ'nın *Meani'l-Kur'ân'ı* ile Ebu Ubeyde'nin *Mecazu'l-Kur'an* isimli eserlerini göstermektedir. (Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 145-184.)

³⁴ Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 252-278.

³⁵ Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 280-287.

³⁶ Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 400-465. Bunun yanında Asma'î, İbn Sikkît, Sa'leb gibi önemli dilcilerin naklettikleri hadisler için bkz. Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 291-318, 465-510.

sında hadisin dile katkısı ekseninde ciddi bir rivayet çeşitliliğinden bahsedilebilmesi mümkün gözükmektedir.

Bunun yanında mezkur istişhâdlar aracılığıyla Arap dilinin de hadise katkısından bahsedilebilir. Başka bir açıdan ise dil kaynaklarında yer almayan bazı hadislerin hadis literatüründe yer almaması bu bağlamda zikredilebilir.³⁷ Nitekim Fuat Sezgin de Buhârî'nin tefsir bölümünün Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân* ve Ma'mer b. Müsennâ'nın *el-Mecâzu'l-Kur'ân* isimli eserlerine dayandığını belirtmesi de dilcilerin kaynaklarının ilk kaynak olma özelliği taşıdığını göstermektedir.³⁸ Ancak erken dönem dil eserlerinde özellikle hadis tasnifatının kemale ermediği ve rivayet döneminin de devam ettiği asırlarda hadislerin dilsel özellikleri sebebiyle tenkid edilmeleri hususunun yaygın olmadığını söylemek gerekmektedir.

2.2. Arap Dili ve Hadisi Mezc Eden Çalışmalar

Hadis ve Arap dili arasındaki ilişkinin erken dönemlerden itibaren başladığının en önemli göstergelerinden biri ise konuyla ilgili yapılan çalışmalarıdır. Hicri üçüncü asırda başlayıp dördüncü asır itibariyle yaygınlaşan bu eserlerin ortaya çıkması ise yukarıda zikredilen istişhad ilişkisi dışında bir etkileşimin de olduğunu göstermektedir.

Bu minvalde irâbu'l-hadis, garîbu'l-hadis, ıslâhu galatî'l-muhaddisîn, tashîfâtü'l-muhaddisîn gibi çalışmaların telif edildiği görülmektedir. Nitekim hadis metinlerinde geçen kelimelerin filolojik tahlillerinin yapıldığı Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî'nin (ö. 224/838) *Garîbu'l-hadis* ve *Kitabu'l-Garibeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadis*, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/887) *Garîbu'l-hadis*, Ebû

³⁷ Yorulmaz, Hicri İlk Üç Asır Arap Dili, 277-278.

³⁸ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 127-158; Fuat Sezgin, "İsnadın Arap Dili ve İslami İlimlerdeki Önemi," çev. Hüseyin Kahraman, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1993), 301-310. Mesela Sibeveyh Hammad b. Seleme'nin hadis meclisinde bulunmuş ve orada gördüğü hatalar sebebiyle dil ilimlerini tahsil etmeye başlamıştır. Halîl b. Ahmed'in Eyyub es-Sahtiyânî'nin hadis meclisinde bulunduğu bilinmekte ve öğrencileri arasında pek çok hadîşçinin ismi zikredilmektedir. Yine Kufe ekolünün önemli temsilcisi Ferrâ'nın Süfyan b. Uyeyne'nin meclisinde bulunduğu bilinmektedir. (Yorulmaz, "Arap Dili Kaynaklarında Hadis" 19-36.) Ayrıca Arap dilinde hadisle istişhad tartışmaları ve örnekleri için bkz. Muhitin Uysal, "Hadisin Arap Dilbilimine Etkisi ve Hadisle İstîşhâd Meselesi", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 6/1 (2006), 97-126.

İshak el-Harbî'nin (ö. 285/899) *Garîbu'l-hadis*, Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî'nin (ö. 302/914) başlayıp babası Sâbit b. Hazm es-Serakustî'nin (ö. 313/925) tamamladığı *ed-Delâil* isimli eser³⁹, Hattâbî'nin (ö. 388/988) *Garîbu'l-hadis*, Zemahşerî'nin (ö. 538/11439) *el-Fâik fî Garîbu'l-hadis*, Ebû Mûsâ el-Medînî'nin (ö. 581/1185) *el-Mecmu'ul-Mugîs*, İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Garîbu'l-hadis*, İbn Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis* ve *Menalu't-Tâlib* isimli çalışmaları alanla ilgili ortaya çıkan eserlerdir.⁴⁰ Bunun yanında Hz. Peygamber'den nakledilen hadislerin gramer yapılarının incelendiği Ukberî'nin (ö. 616/1219) *İ'râbu'l-hadisi'n-nebevî*, *İ'râbu ma Yuşkilu min elfâzi'l-hadisi'n-nebevî* ve *İthâfu'l-hasîs bi-i'râbi ma yuşkilu min elfâzi'l-hadis* isimli eserleri, İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) *Şevâhidu't-Tavdîh*, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Ukudu'z-Zeberced* isimli eserleri de bu alanda telif edilmiştir. Ayrıca hadis ve şiirlerde yer alıp hatalı nakledilen isimler hakkında bilgi veren İbn Said el-Askerî'nin (ö. 382/992) *Şerhu Ma Yeka'u fihî't-Tashîf ve't-Tahrîf* ve hadisteki hataları içeren İbn Kuteybe'nin *Tashîfu'l-Ulemâ'sı*, Hamza el-İsfehânî'nin (ö. 360/971) *et-Tenbîh ala Hudûsi't-Tashîfî*, Ali b. Hamza el-Basrî'nin (ö. 375/985) *et-Tenbihâ alâ Egâlitî'r-Ruvât'ı*, İbn Askerî'nin *Tashîfâtü'l-Muhaddisîn'i*⁴¹, Darekutnî'nin (ö. 385/995) *Tashîfu'l-Muhaddisîn'i* Hattâbî'nin *Islâhu Galatî'l-Muhaddisîn'i*⁴², Osman b. İsa el-Mevsilî'nin (ö. 600/1204) *et-Tashîf ve't-Tahrîfî*, Suyûtî'nin *et-*

³⁹ İlgili eser için bkz. Hüseyin Yıldız, *Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî ve ed-Delâil Adlı Eseri* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2022)

⁴⁰ *Garîbu'l-hadis* literatürü ve değerlendirmeler için bkz. İbrahim Kutluay, "İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin en-Nihâye fî Garibi'l-Hadis ve'l-Eser Adlı Eserinin Garibü'l-Hadis Edebiyatı İçindeki Yeri ve Metodu", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu* (14-16 Mayıs 2010), 767-780; Mustafa Demir, "Hadis İlimleri Açısından Hattâbî'nin *Garibü'l-Hadis* Adlı Eserinin Değerlendirmesi", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 16/2 (2016), 251-273; Bayram Kanarya, "Garîbu'l-Hadis İlmi Bağlamında Ebû Ali el-Kâlî'nin el-Bâri' Adlı Eserinin Değerlendirilmesi", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 18/2 (2018), 387-400; Remzi Akyürek - Sait Uylaş, "İbn Kuteybe ve Garîbu'l-Hadis Alanındaki Çalışmaları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25/4 (2021), 1659-1673;

⁴¹ Bu eserde yer alan bazı tashif örnekleri için bkz. Azizah Fakhria Zahra, *Tashîf ve musahhaf hadisler: Sahîh-i Buhâri ve Sahîh-i Müslim Özelinde* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 20-42.

⁴² Hattâbî'nin *Garibü'l-Hadis* isimli eserinin müstakilliği ile ilgili tartışma için bkz. Mustafa Demir, "Hadis İlimleri Açısından Hattâbî'nin *Garibü'l-Hadis* Adlı Eserinin Değerlendirmesi", 254. Ayrıca eserdeki bazı tashif örnekleri için bkz. Azizah Fakhria Zahra, *Tashîf ve musahhaf hadisler: Sahîh-i Buhâri ve Sahîh-i Müslim Özelinde*, 46-51.

*Tatrîf fi't-Tashîf'i*⁴³, gibi dil ve hadis ilimlerini interdisipliner ele alan çalışmalar ile İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *Cemheretu'l-luga* ve Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbu'l-Luga'sı* erken dönemlerden itibaren filolojik olarak hadisin tenkide tabi tutulduğunun göstergeleri arasında sayılabilir.⁴⁴

Yukarıda zikredilenler erken dönem dil kaynaklarında hadislerin daha çok istiḥâd olarak kullanılması gündemdeyken üçüncü asırda başlayıp dördüncü asırda yaygınlaşan literatürde - başka ifadeyle hadis metinlerinin oluşması ve dille ilgili kuralların büyük oranda tesis edilmesiyle- her iki ilmi mezc eden çalışmalar, kelime açıklamaları ve tenkidler gündeme gelmiştir. Konuyla ilgili Üsâme Bozkurt tarafından yapılan çalışma ise bu hususu üç maddede özetlemektedir. Buna göre araştırmada dördüncü asırda eser nakilleri ile ravi edebiyatının gelişimi, ravilerin hataya daha açık hale gelmesi ve acem bölgelerindeki hadisçilerin bu konuya dair ihtiyacı mezkur dönemde bu edebiyatın gelişmesinin sebepleri arasında gösterilmektedir.⁴⁵

İlgili literatür özellikle garîbu'l-hadis türü eserler aracılığıyla hadis şerh yöntemine ciddi katkılar sağlamaktadır. Bunun yanında irâbu'l-hadis, ıslâhu galatî'l-muhaddisîn, tashîfâtü'l-muhaddisîn türündeki çalışmalar ise şerh literatürünün yanısıra özellikle hadislerin imlâ, istimlâ veya istinsahından kaynaklı⁴⁶ çoğu zaman raviden neşet eden metne ilişkin hataların ve değeri-

⁴³ Eserdeki bazı tashif örnekleri için bkz. Azizah Fakhria Zahra, *Tashîf ve musahhaf hadisler: Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim Özelinde*, 51-75.

⁴⁴ Tashîf literatürü ile ilgili bazı eserler ve değerlendirmeleri için bkz. Muhammed SadıkHâdimî, "Hadis İlminde Tashîf, Zabt ve İlgili Eserler Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/2 (2006), 163-175.

⁴⁵ Üsâme Bozkurt, Sadrın Zaptından Satrın Zabtına: IV./X. Asırda Hadis Tashîfât Edebiyatının Gelişim Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (2022), 450.

⁴⁶ Kadir Paksoy ilgili makalesinde tashîfin isnadda, metinde olabileceğini, hatalı görme, hatalı işitme, hatalı telaffuz ve hatalı anlama gibi kısımlarının olduğundan bahseder ve konuyla ilgili bir literatür sunar. (Kadir Paksoy, "Hadiste Tashîf -Lafız ve Anlam Hataları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4/4 (2004), 101-113); Ahmet Tahir Dayhan tashîf konusunu hadis eserleri bağlamında ele aldığı doktora tezinde hadislerdeki tashîfin senedde, metinde, görmede, işitmede, lafızda ve manada olabileceğine işaret eder ve bu durumun sebepleri olarak kitaptan almak, harf benzerliği, yanlış duymak, müstensih hatası, alışılsa haml, mezhep taassubu ve yazma eserlerin taşıdığı tabii problemlere işaret eder.

dirmelerin yapıldığı bir literatürün adı olmuştur. Ancak bu eserlerde ele alınan konular hadislerin kabul veya reddini ele almamakta, metindelerdeki dilsel açıdan hatalı görülen gramer sorunları, harf-hareke düzeltmeleri, i'rab gibi dile ilişkin pek çok husus bağlamındaki hataları konu edinmektedir. Bu minvalde mezkur eserler hadislerin doğru lafızlarla aktarılmasına katkı sunduğu söylenebilir.

3. Arap Dilinin Bir Tenkid Yöntemi Olarak Hadise Uygulanması ve İmkânı

Hadis metinleri ve Arap dili arasındaki ilişki böylece kurulduktan sonra çalışmanın sonraki aşaması dilcilerin tasnif etmiş olduğu eserler bağlamında hadislerin tenkid edildiği örneklere ve bu örneklerde yapılan tenkidlerin geçerliliğine hasır edilmiştir. Öncelikle yapılan eleştirilerin hadisin reddine yol açıp açmadığı sorgulanacak ardından ise özellikle hadis şerh literatüründe zikri geçen tenkidlerin yeri olup olmadığı dilin hadis ilminde durduğu zeminin belirlenmesi açısından tespit edilmiştir. Ardından yapılan tenkidler bağlamında hadislerin manen rivayetinin doğurduğu sonuçlar, dilcilerin, ekollerin, kabile ve bölgelerin farklı yaklaşımları ile dilde önemli bir delil kaynağı olan şiirin güvenilirliği meselesi örnekler üzerinden incelenmeye çalışılmıştır.⁴⁷

3.1. Manen Rivayet Meselesi

Bir hadisin geldiği tarikler ve ilgili tariklerdeki lafız farklılıkları, takdîm-te'hîr, ziyâde ve ihtisar gibi hususlar hadislerin manen naklinin en temel göstergesidir ki hadis usulü ilmi de bu meselelerle kısmen ilgilenmektedir. Bu husus ise aşağıda da örnekleri görüleceği üzere hadislere Arap dilinin bir tenkid yöntemi olarak uygulanmasındaki en önemli engellerden biridir. Nitekim bir rivayet bir tarikten dil açısından problemliler olarak nakledilirken başka tariklerden doğru haliyle nakledilebilir ki bu durum da hadisin dilsel gerekçeler

---

(Ahmet Tahir Dayhan, *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 158-179.

⁴⁷ Dilin kendi içindeki kullanımına bakıldığında ise ekollerin, kabilelerin ve alimlerin bir hareke, ibdâlu'l-hurûf, hemze, an ve enne, takdim ve tehir, hazif ve isbât, illetli harflerin çekimi, imâle ve tefhim, tezkir ve tenis, idgâm, irâb, müfred ve cem, vakf, ziyâde gibi pek çok hususta ihtilafların vaki olduğu görülmektedir. (Suyûti, *Müzhir*, 1/202-203.)

gözetilerek inkarını mümkün kılmamaktadır. Dilin konumu ise sadece o hadisin o tarihinin tahlilinin yapılması kapsamında kalmaktadır ki zikri geçen hususların pek çoğu sonraki dönemlerde hadis şerh literatürüne de yansımış durumdadır.

Dolayısıyla burada mesele iki açıdan ele alınmalıdır. Birincisi dilin yöntemlerinin hadis ilmindeki sınırlılığı ile ilgilidir ki dil alimleri arasında dahi hadislerin manen rivayet edilmesi hasebiyle istiḥād olarak kullanılması hususu tartışmalıdır. Nitekim özellikle hicri yedinci asırla birlikte hadislerin dil delili olarak kullanımı tartışmalı bir konu halini almıştır.⁴⁸ İstiḥād olarak kullanılamayacağını savunanların yanında kullanılabileceğini söyleyen ve bu hususta birtakım şartlar ileri sürenler bulunmaktadır.⁴⁹ Konuyla ilgili tüm tartışmalara sebep olan ana nokta ise hadislerin manen nakli olmuştur. Burada ayrıntılı olarak konuyla ilgili tartışmalara girilmeyecektir. Ancak filolojinin uygulanabilirliği açısından mezkur hususun oldukça önem arz ettiği görülmektedir.⁵⁰

Konuyla ilgili olan ikinci husus ise kaynaklarda hadislerin dil açısından tenkid edildiği noktaların daha sonra oluşturulan şerh literatürüne yansımaları meselesidir. Nitekim her ne kadar manen nakledilse de her bir tarik ayrı bir hadis olarak değerlendirilmiş ve tikel örnekler muvacehesinde dilciler tarafından tenkid edilmiştir. Bu husus yine hadisçilerin gündemine girmiş kimi zaman yapılan tenkidi kabul ederek kimi zaman da antitez üreterek konuyla

⁴⁸ Suyûtî, *el-İktirâh fi Beyâni'l-Istulâh* (Beyrut: Daru'l-Mektebeti'l-İlmiye, ts), 43; Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arab Gramerindeki Rolü*, 201; Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 16.

⁴⁹ Suyûtî, *el-İktirâh*, 43- 44; Suphi Sâlih, *Ulûmu'l-hadis*, 329; Nusrettin Bolelli, "Nahivde Hadisle İstiḥād", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-6/1 (1987-1988), 167-168; Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arab Gramerindeki Rolü*, 201-214; Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 16-21.

⁵⁰ Bolelli, Nusreddin, "Nahivde Hadisle İstiḥād Meselesi", 165-176; Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arab Gramerindeki Rolü*, 201-355; Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 252-319; 396-511; Sibeveyh de hadisi istiḥād olarak kullanır. Ancak diğer alimlere göre oldukça sınırlı sayıda kullandığı hadisler ve bunları mesel diye isimlendirmesi sebebiyle kapsam dışında bırakılmıştır. (Sibeveyh, *el-Kitâb* (Kahire: Mektebetu'l-Hanci, 1988). 1/74, 238, 327; 2/32, 193; 3/268; Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arab Gramerindeki Rolü*, 232-235; Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 280-287.)

ilgili yaklaşımlara cevap verilmiştir. Dolayısıyla hadis ilminde bir metin analiz yöntemi olarak dilin göz ardı edildiğini söylemek de mümkün değildir.

Aşağıda verilen örnekler ise hem konunun hadis ve şerh kitaplarına yansımaları hem de dilcilerin tenkidlerini göstermesi açısından meselenin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Mesela “... فَاسْتَهَلَّ وَلَا شَرِبَ، وَلَا صَاَحَ، فَاسْتَهَلَّ...”⁵¹ hadisinde geçen “بَطْلٌ” kelimesinde ashâbu’l-hadis hata ve tashîf yaptığına ve kelimenin aslının “يَطْلُ” olması gerektiğine işaret eden tenkid bunlar arasında sayılabilir.⁵² Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvud et-Tayâlîsî ve Dârekutnî gibi alimler hadisi “بَطْلٌ” kelimesiyle aktarmaktadır. Ancak Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî Abdurrezzak, Ahmed b. Hanbel ve Dârimî’nin bir başka tarikinde ise rivayette geçen kelimenin “يَطْلُ” olduğu görülür.⁵³ Hadis rivayetlerinde görülen lafız farklılığı ise hadisin hatalı kelime bulunan versiyonlarının tenkid edilmesini gündeme getirmiştir ki hadisçiler arasında da doğru kullanımları ile karşılaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle yapılan tenkid hadisin kendisine değil sadece o tarikte aktarılan lafızlara yönelik olmuştur.

Yine “حَمَى الْبَقِيعَ لِلْخَيْلِ”⁵⁴ hadisinde geçen “الْبَقِيعَ” kelimesinin aslının “النَّقِيعَ” olduğu ve hadisçilerin burada galat yaptığı belirtilir.⁵⁵ Beyhakî ve Hâkim en-Nîsâbü’rî’nin eserlerinde rastladığımız hatalı kullanım ise Buhârî, Ebû Dâvud ve Ahmed b. Hanbel gibi pek çok alim tarafından doğru bir şekilde nakledilmiştir Bir başka örnekte ise “أَمَّا وَاللَّهِ لَئِنْ مَلَكْتُهَا لَأَنْفُضَنَّهَا نَفْضَ التَّرَابِ الْوَدِيمَةِ”⁵⁶ hadisin-

⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 30/114; 37/437; Ebu Dâvud et-Tayâlîsî, *Müsned*, (Mısır: Daru’l-Hicr, 1999), 4/64, 105; Dârekutnî, *Sünen* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2004), 4/121, 269, 270.

⁵² İbn Dureyd, *Cemheretu’l-Luga* (Beyrut: Daru’l-İlm, 1987), 1/474.

⁵³ Buhârî, *Camîu’s-Sahîh* (By, Daru Tavki’n-Necat, 1422), 7/135; Müslim, *Müsnedü’s-Sahîh* (Beyrut: Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabi, ts), 3/1309; 1310; Ebu Dâvud, *Sünen*, Beyrut: Mektebetü’r-asriyye, ts, 4/192; Tirmizî, *Sünen* (Mısır: Mektebetu Mustafa, ts), 4/123; Nesâî, *Sünen* (Halep: Mektebetu’l-Matbuati’l-İslamiye, 1986), 8/48, 49, 50, 51; Abdurrezzak, *Musannef* (Beyrut: Mektebetu’l-İslami, 1403), 10/56, 60; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13/132; 15/410; 16/286, 534; Dârimî, *Sünen* (Suudi Arabistan: Daru’l-Mugni, 2000), 3/1539 vd.

⁵⁴ Beyhakî, *Sünenü’l-Kübrâ* (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiye, 2003), 5/329; Hâkim en-Nîsâbü’rî, *el-Müstadrek* (Beyrut: Mektebetu’l-İlmiye, 1961), 2/70.

⁵⁵ Hattâbî, *İslâhu Galati’l-Muhaddisîn* (Riyad: Mektebetu’-Rüşd), 2018, 155.

⁵⁶ Ebû Ya’lâ, *Hadisu Muhammed b. Beşşâr* (Mecelletu’l-Ahmediye, 2004), 109.

de geçen “الْوَدَّامِ التَّرْبَةِ” terkinin doğrusunun “الْوَدَّامِ التَّرْبَةِ” olması gerektiği vurgulanmaktadır.⁵⁷ Hadis kaynakları incelendiğinde ise rivayetin İbn Ebî Şeybe tarafından doğru bir şekilde nakledildiği görölmektedir.⁵⁸ Dolayısıyla yapılan tenkidin de o rivayet ve tarikler özelinde bir sınırı bulunmaktadır ve hadisin tamamının reddini gerektirmektedir.

Ya da terkiye dair hataların bulunduğu “إِذَا أَتَاكُمْ كَرِيمٌ قَوْمٌ فَأَكْرَمُوهُ” hadisinde⁵⁹ geçen “كَرِيمٌ قَوْمٌ” ifadesinin doğrusunun “كَرِيمَةٌ قَوْمٌ” olması gerektiği ve sondaki “ha”nın mübalağa için bulunduğunun ifade edilmesi konunun örnekleri arasındadır.⁶⁰ İbn Ebî Şeybe, İbn Mâce, Taberânî gibi pek çok alimin terkiye hatalı kullandığı görölrken Taberânî ve Beyhakî’nin eserinde hadisin doğru kullanımla nakledildiği görölmektedir.⁶¹ Ayrıca konuyla ilgili tartışmalar hadis şerh literatüründe de kendine yer bulmuş ve Münâvî hadisi doğru şekilde aktarırken İbn Abdülberr eserinde her iki kullanıma da yer vermiştir.⁶² Yapılan tespitler iki gerçeği gözler önüne sermektedir. Birincisi filolojik tahlilin sadece o rivayeti bağladığı meselesidir ki bu konu yukarıda da ele alınmıştı. İkincisi ise Arap dilinin hadisler üzerinde uygulanmasına sınır getiren ilgili yaklaşımın hadis şarihlerinin gündemine girmesidir. Dolayısıyla dilin sınırlarına rağmen hadislerin değerlendirilmesinde bir araç olarak kullanıldığı zikri

⁵⁷ İbn Sellâm, *Garibu’l-hadis* (Haydarabad: Matbaatu Dairati’l-Mearif, 1964), 3/438; İbn Esîr, *en-Nihâye fi’l-Garibi’l-Hadis ve’l-Eser* (Beyrut: Mektebetu’l-İlmiye, 1979), 1/185; Safedî, *Tashihü’l-Tashih ve Tahrirü’l-Tahrif* (Kahire: Mektebetu’l-Hanci, 1987), 201; İbn Dureyd, *Cemheretu’l-Luga*, 2/703; Murtezâ ez-Zebidî, *Tacu’l-Arus* (byy: Daru’l-Hidaye, ts), 2/71. Halil b. Ahmed ise eserinde bu hadisle istişhâdda bulunurken doğru olan haliyle nakilde bulunmaktadır. (Halil b. Ahmed, *Ayn*, Mektebetu Hilal, ts, 8/116.)

⁵⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef* (Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 1409), 7/469;

⁵⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/234; İbn Mâce, *Sünen* (Halep: Daru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiye, ts), 2/1223; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Evsat* (Kahire: Daru’l-Haremeyn, ts), 5/261, 315, 369; 6/240; *el-Mu’cemu’l-Kebir* (Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, 1994), 2/325; 11/304; 17/160; 20/104 vd.

⁶⁰ Hattâbî, *Garibu’l-hadis*, 1/268; Hattâbî, *Mealimu’s-Sünen* (Halep: el-Matbaatu’l-İlmiye, 1932), 4/286; İbn Esîr, *en-Nihâye*, 4/167; el-Müberrid, *el-Kâmil fi’l-Luga ve’l-edeb* (Kahire: Daru’l-Fikr, 1997), 1/154.

⁶¹ Beyhakî, *Şu’abu’l-İmân* (Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 2003), 6/336; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Evsat*, 8/168.

⁶² Münâvî, *Feyzu’l-Kadir* (Mısır: Mektebetu’t-Ticariye el-Kübra, 1356), 1/283; İbn Abdülberr, *et-Temhid* (Magrib: Vuzaratu Umumi’l-Evkaf, 1387), 24/276

geçen örneklerle görülmektedir. Yine “مَنْ أَصَابَ مَالًا مِنْ نَهَائِشِ أَذْهَبَهُ اللَّهُ فِي نَهَائِرٍ”⁶³ hadisinde geçen “نَهَائِشِ” kelimesinin aslının “تَهَائِشِ” olması ve burada hadisçilerin hata yapması örneği de iddiamızı destekler niteliktedir.⁶⁴ Ancak zikri geçen son örneği yukarıda verilen örneklerden ayırmak gerekmektedir. Nitekim tek tarikte geldiğini tespit ettiğimiz naklin başka nakillerde doğru haliyle karşılıklı olmamaktadır. Fakat özellikle “nun” ve “te” harflerinin ağızda çıkış yerinin aynı olması rivayetin işitildiği sıradaki bir sorundan kaynaklanmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu türden yapılan hatalar da manen rivayete sebebiyet veren önemli hususlar arasında zikredilebilir.⁶⁵ Ayrıca konuyla ilgili yapılan tenkid hadis şarihlerinden Münâvî'nin de gündemine girmiştir ve kendisi eserlerinde ilgili farklılığa işaret etmektedir.⁶⁶

Dolayısıyla konuyla ilgili söylenmesi gereken iki temel husus bulunmaktadır.⁶⁷ Birincisi yapılan tenkidin o rivayet özelinde olmasıyla ilgilidir. Bu husus ise rivayetin diğer tarikler vasıtasıyla doğru bir şekilde nakledildiğinin görülmesi esasına dayanır. Nitekim özellikle manen rivayetin bir sonucu olarak hadislerde görülen lafız farklılıkları tenkidin temelini oluşturur. Ancak hadislerle ilgili yapılabilecek tenkid o rivayetle sınırlı kalmaktadır ki filolojinin sınırları tabirinden kastettiğimiz manalardan biri budur. Bir diğeri ise dilcilerin yapmış olduğu tenkidlere hadis şarihlerinin müstağni kalmaması hususuyla ilgilidir. Dolayısıyla filolojinin imkanları hadis değerlendirmelerinde bir araç olarak korunmuş ve işlenmiştir. Zikredilen husus da metin tenkidinin hadis değerlendirmeleri içerisindeki varlığına işaret etmektedir.

⁶³ Kuzâî, *Müsnedü Şihâb* (Beyrut: Müessesü'r-Risâle, 1986), 1/271, 272.

⁶⁴ Hattâbî, *Garîbu'l-hadis*, 2/561; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luga*, 2/883.

⁶⁵ Mesela “غبار” ve “مبار” kelimelerinin geçtiği hadiste yapılan hata için İbn Kuteybe mim ve be harflerinin mahreçlerinin aynı olmasını gerekçe göstermektedir. (İbn Kuteybe, *Garîbu'l-hadis* (Bağdat: Matbaatu'l-Âni, 1397), 1/324.)

⁶⁶ Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, 6/65; Münâvî, *et-Teysîr bi Şerhi'l-Cami'is-Sagîr* (Riyad: Mektebetu İmam Şafi, 1988), 2/399.

⁶⁷ Hadisçilerin yapmış olduğu benzer örnekler için bkz. İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luga*, 2/1183; Kadi İyaz, *Meşâriku'l-Envâr ala Sihahi'l-Asâr* (By: el-Mektebetu'l-Atike ve Daru't-Turas, ts), 1/115, 220; el-Askerî, *Tashîfâtu'l-Muhaddisîn* (Kahire: el-Matbaatu'l-Arabiye, 1402), 1/144, 235, 280-281, 314, 317, 321, 359; Hattâbî, *Islâhu Galati'l-Muhaddisîn*, 44, 46, 47-48, 56, 67, 111; İbn Sellâm, *Garîbu'l-hadis*, 2/103; Hattâbî, *Garîbu'l-hadis*, 3/198, 233, 234, 239, 241, 255, 263; İbn Cevzi, *Garîbu'l-hadis* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1985), 1/45, 64, 80; 2/378; İbn Esîr, *en-Nihâye*, 1/190; 2/334; 3/32; 5/237.

3.2. Alimlerin Hadislerde Yer Alan Hatalarla İlgili Farklı Yaklaşımlar Sergilemeleri

Ekol farklılıklarının yanında aynı ekolden olsalar dahi dilcilerin bir konuyla ilgili farklı yaklaşımlar içinde yer aldıkları görülmektedir. Bunun yanında aynı ekolden olmasa dahi bir hadisçi veya dilcinin görüşleri de birbirinden farklılaşacaktır.

Yukarıda anlatılanlar biraz daha somutlaştırılacak olursa aynı ekolden olmalarına karşın Sibeveyh ve Ebu'l-Hasan el-Ahfeş arasında isim-fiil, zarf-harfi cer, amil-mamul gibi ilişkilerin pek çoğunda ihtilaflar zikredilebilir.⁶⁸ Bu durumda hangi bilgi kime göre hata olacak ve hangi gerekçeyle reddedilecektir. Öncelikle "أَتِي بِعَرَقٍ مِنْ تَمْرٍ"⁶⁹ hadisini ele alalım. Ezherî hadiste geçen "عَرَقِي" kelimesinin "ra"nın fethasıyla olması gerektiğini belirtirken Ebu Ubeyd ve hadisçilerin, rivayeti "ra"nın sukunuyla naklettiğini söyler.⁷⁰ Dolayısıyla burada iki dilci Ezherî ve Ebu Ubeyd'in kullanımları arasında bir farklılık olduğu görülmektedir. İlgili farklılığa dilcilerin yanı sıra hadis şarihlerinin de müstağni kalmadıkları görülmüştür. Nitekim İbn Abdülberr kelimeyi, çoğunluğun "ra"nın sukunuyla söylediğini ehil kimselerin ise fethayla okuduğunu belirtir.⁷¹

Bir başka örnekte "....عَفْرَى حَلْقَى، إِنَّكَ لِحَابِسْتُنَا، أَمَا كُنْتَ طُفْتَ يَوْمَ النَّحْرِ؟...."⁷² hadisinde geçen "عَفْرَى حَلْقَى" terkinin aslının "عَفْرًا حَلْقًا" olduğu ifade edilir. Bu ifadenin Araplarca vukuu irade edilmeyen bir dua niteliği taşıdığı aksi durumda anlamın değiştiği Ezherî tarafından belirtirken⁷³ Ebû Ubeyd Kâsım b.

⁶⁸ Mahmut Tekin, "Sibeveyh ile Ebu'l-Hasan el-Ahfeş Arasında İhtilaflı Olan Meseleler "İbn Hişâm'ın Muğni'l-Lebîn Adlı Eseri Bağlamında", *İslâmî İlimler Dergisi* 17/1 (2022), 69-86

⁶⁹ Buhârî, *el-Câmi'*, 8/23, 38; Ebû Dâvud, *Sünen*, 2/314; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 3/110; 7/291; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/345; 45/52 vd.

⁷⁰ Ezherî, *Tehzibu'l-Luga* (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 2001), 1/150; İbn Esîr, *en-Nihâye*, 3/219; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 10/246.

⁷¹ İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 7/181.

⁷² Buhârî, *el-Câmi'*, 2/141, 180, 182; 8/37; Müslim, *Sahîh*, 2/877, 965; İbn Mâce, *Sünen*, 2/1021; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/173; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43/59, 246, 328.

⁷³ Kâsım b. Sellâm, *Garîbu'l-hadis*, 2/94; Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, 1/145; 4/38. Hattâbî, *Islâhu Galati'l-Muhaddisîn* (Dimeşk: Daru Memun, 1407), 53; Hattâbî, *Garîbu'l-hadis*, 3/247; Zemaşşeri, *el-Faik fi'l-Garibi'l-Hadis* (Dimeşk: Daru'l-Fikr, ts), 3/10; İbn Cevzi, *Garîbu'l-hadis*, 2/114; İbn Esîr, *en-Nihâye*, 1/428; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Daru Sadır, 1414),

Sellâm hadisçilerin kullanımına işaret eder ve kendisine göre olanın “عَفْرَى حَلْفَى” ifade eder.⁷⁴ Ancak hadis şarihlerinden İbn Battâl ise bu kullanımın Kureyş lugatı olduğunu belirtir.⁷⁵ Aynî’de bunun Kureyş lugatı ve kullanımı olduğunu hakiki manayı içermediğini ifade eder.⁷⁶ Nevevî ise ilgili kullanımın sahih ve fasih olduğunu belirtir ve Ezherî’nin düzeltmesine karşı cevaplar üretir. Burada mananın değil Arapların kullanımının böyle olmasına vurgu yapar.⁷⁷ Murtezâ ez-Zebidî’nin “عَفْرَى حَلْفَى” lafzı için kullanmış olduğu metruku’l-lafz ifadesi de konuyla ilgili iddiayı desteklemektedir.⁷⁸ Dolayısıyla bir terkinin nasıl kullanılması gerektiği hususunda hem dilciler kendi aralarında hem de dilciler ve hadisçiler aralarında bazı ihtilaflar meydana gelmiş ve kimileri kıyası esas alırken kimileri uygulamayı esas almıştır. Mesela ekol içindeki ihtilafları gösteren bir örnekte “لَا رِضَاعَ إِلَّا مَا أَنْشَرَ الْعَظْمَ”⁷⁹ hadisinde geçen “أَنْشَرَ” kelimesinin ahirini Kufe ekolü “ra” ile söylemektedir. Ancak Kufe ekolünden olmasına rağmen Ferrâ ve Sa‘leb aynı yeri “za” harfi ile okumaktadır.⁸⁰

Dolayısıyla hadiste geçen bir harf, terkin veya hareke ile ilgili yapılan bir eleştiri bir başka alim, ekol veya mütehasıs tarafından doğru kabul edilmektedir. Nitekim yukarıda zikredilen örnekler çerçevesinde Ezherî, Ebû Ubeyd, Zebidî, Ferrâ ve Sa‘leb’in aynı konuyla ilgili farklı yaklaşımları ele alınmaktadır. Bu değerlendirmelere ek olarak hadis şarihlerinden İbn Abdülberr, İbn Battâl, Aynî ve Nevevî de bazı dilcilerin kullanımına karşı kendi yaklaşımlarını eserlerinde kaydetmektedirler. Dolayısıyla konuyla ilgili doğru kulla-

10/60; Firuzabadi, *el-Kamusu’l-Muhit* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), 1/876; Murtezâ ez-Zebidî, *Tacu’l-Arus*, 25/194.

⁷⁴ Kâsım b. Sellâm, *Garîbu’l-hadis*, 2/94.

⁷⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhu’l-Buhârî* (Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 2003), 9/329-330.

⁷⁶ Aynî, *Umdetu’l-Kârî* (Beyrut: Daru İhyau’t-Turasi’l-Arabi, ts), 22/191.

⁷⁷ Nevevi, *el-Minhac Şerhu Sahîhi Müslim b. Haccac* (Beyrut: Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabi, 1392), 8/153-154; Benzer bir açıklama Aynî’de de yer almaktadır. (Aynî, *Umdetu’l-Kârî*, 9/197.)

⁷⁸ Murtezâ ez-Zebidî, *Tacu’l-Arus*, 25/194.

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/186; Ebu Dâvud, *Sünen*, 2/222; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, 3/548; Dârekutnî, *Sünen*, 5/304; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübra*, 7/759, 761; *es-Sünenü’s-Sagîr*, 3/177. Hadis şerhlerinde de za ile okunması yönünde tekidler bulunmaktadır. (Azimâbâdî, *Aonu’l-Ma’bûd* (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiye, 1415), 6/43; Hattâbî, *Mealimu’s-Sünen*, 3/186.)

⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 5/418; Mürteza ez-Zebidî, *Tacu’l-Arus*, 15/354.

nımın hangisi olduğu yönünde genel bir değerlendirme yapmak zorlaşmaktadır. Bu durum ise hadisler için yapılan tenkidlerin şu alime göre kaydıyla sınırlanmasının gerekliliğini beraberinde getirmektedir. Konuyla ilgili sınır da dilin metin tenkidinin mutlak bir yöntemi olmasındaki sınırla örtüşür görünmektedir.

3.3. Ekollerin Hadislerde Yer Alan Hatalarla İlgili Farklı Yaklaşımlar Sergilemeleri

Dilcilerin kendi içerisindeki meseleleri ele alındığında ise özellikle iki temel ekolden bahsedilmelidir. Bunlardan birincisi Basra ekolü iken diğeri Kufe ekolüdür. Basra ekolünde Halil b. Ahmed, Sibeveyh, Asma'î, Ebu Hâtim es-Sicistânî, Ahfeş el-Kebîr, Ahfeş el-Evsat ve Müberrid; Kufe ekolünde Kisâî, Ferrâ, İbn Sikkît ve Sa'leb gibi isimler ön plana çıkmaktadır.⁸¹ Daha sonraki dönemlerde oluşacak Bağdat ve Mısır gibi ekoller de eklendiğinde bu ekoller; kullandıkları terimler, rivayet tekniği, vaz edilen kurallar, dikkate alınan kabileler ve şairler, kıyasın dayanakları gibi hususlarda birbirinden ayrılmaktadır ki bu husus da yapılan tenkidlerin zaman zaman farklılaşması sonucunu beraberinde getirmektedir.⁸²

Mesela hadis metinlerinde de nakledilen “*مَا تَكَلَّمَ الْمُؤْمِنُ كَلِمَةً حَسَنَةً إِلَّا وَدُونَهَا*”⁸³ ayetinde geçen “*مَجْرَاهَا*” kelimesindeki “mim” harfinin kesreli mi dammeli mi okunması hususu ekoller nazarında tartışmalı olan bir meseledir. Nitekim Kufe ekolü “mim”i fethalı okurken, kurrâlar ise dammeli okumuştur.⁸⁴ Ferrâ da bu hususa eserinde değinmekte, Mesrûk'dan ve İbn Mes'ûd'dan yaptığı nakilde fethalı okunması gerektiğine de vurgu yapmaktadır.⁸⁵ Ferrâ, dammeli okuyanların ise İbrahim en-Neha'î, Hasan el-Basrî ve

⁸¹ Burada amaçlanan bu ekollerin teknik özelliklerine, ıstılahlarına ve literatürüne yer vermek olmadığından sadece bu ekollerin ve hangi ismin hangi ekole ait olduğunun zikredilmesi yeterli görülmüştür.

⁸² Ekoller ve özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şevki Dayf, *Medarisu'n-Nahviyyin* (Kahire: Daru'l-Mearif, ts); M. Cevat Ergin, “Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2003), 39-66;

⁸³ Buhârî, *el-Câmi'*, 6/73; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, 7/261; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, 6/184; *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, 9/138; 12/124.

⁸⁴ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, 13/40; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/321.

⁸⁵ Ferrâ, *Meani'l-Kur'ân* (Mısır: Daru'l-Mısriye, ts), 2/14.

ehl-i Medine olduğunu belirtir.⁸⁶ Bir başka örnekte “*وَكَاءُ السَّهِّ الْعَيْنَانِ، فَمَنْ نَامَ فَلَيْتَوَصَّأً*”⁸⁷ hadisinde geçen “*السَّهِّ*” kelimesiyle ilgili olarak Kufe dil ekolü temsilcisi Sa‘leb, aslının “*سستهة*” olması gerektiğini ve yukarıdaki gibi bir kullanımın şaz olduğunu söyler.⁸⁸ Ebû Ubeyd ve Ezherî ise kelimenin “*السَّهِّ*” kullanımının doğru olduğunu belirtir.⁸⁹ Bir başka örnekte “*مَا لِي لَا أَهْمُ وَرَفَعُ أَحَدِكُمْ بَيْنَ ظُفْرِهِ وَأَنَا مِلِيه؟*”⁹⁰ hadisinde geçen “*رَفَعُ*” kelimesinde “*ra*”nın bazı Basra ekolü taraftarları tarafından dammeli okunduğu, Bağdat ekolünde ise hem fethalı hem de dammeli iki lügat bulunduğu belirtilir.⁹¹ Ezherî de benzer şekilde dammeli okunmasının daha yaygın olduğunu söyler.⁹²

Dolayısıyla kelime veya hareketlerle ilgili Arap dilinde Basra, Kufe ve Bağdat gibi ekollerin sunmuş olduğu farklı yaklaşımlar, Arap dilinin durduğu zemini sabit kılmamakta ve bir önceki başlıkta zikredildiği üzere varılan sonuçların mutlak olarak algılanmaması gerektiğini göstermektedir.

3.4. Kabile ve Bölge Farklılıkları

Hem ekollerin hem de alimlerin yaptıkları değerlendirmelerde esas aldıkları hususlardan biri; bilgileri dayandırdıkları kabileler ve bu kabilelerin dili kullanımındaki farklılıklarıdır. Mesela Basra ekolü Temim⁹³, Esed ve Kays kabilelerinden gelen bilgileri eserlerine almaya özen göstermiştir.⁹⁴ Mezkur kabile-

⁸⁶ Ferrâ, *Meani'l-Kur'ân*, 2/14.

⁸⁷ Ebu Dâvud, *Sünen*, 1/52; İbn Mâce, *Sünen*, 1/161; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/227; 28/93; Dârimî, *Sünen*, 1/562; Dârekutnî, *Sünen*, 1/293, 295. Vd.

⁸⁸ Sa‘leb, *Mecalis* (Kahire: Daru'l-Mearif, 1980), 1/80.

⁸⁹ Mürteza ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, 36/392; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/503; Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, 5/230.

⁹⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, 10/185; Bezzar, *Müsned* (Medine: Mektebetu'l-Ulum, 1988), 5/278.

⁹¹ Askerî, *Tashîfâtü'l-Muhaddisîn*, 1/243.

⁹² Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, 2/778.

⁹³ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Temim lehçesi hakkındaki geniş bilgi için Bkz. Yonis İnanç, “Nahiv İlimi Açısından Temim Lehçesinin İstîşâh Değeri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyât Fak. Dergisi* 31/17 (2015): 2-25.

⁹⁴ Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn* (Mektebetu Hilal, ts), 1/ 115, 123, 169, 170, 223, 232, 248, 309. ; 2/259; 5/406; Sibeveyh, *el-Kitâb*, 57, 59, 71, 72, 122, 146, 224, 329, 373,374; Asma'î, *Kitabu'l-*

lerin konuştuğu dilin Arapçanın en sahihi olarak kabul edilmesi bu durumun sebebidir. Ancak ek olarak Basra ekolünden Asma‘î'nin Tay ve Huzeyl kabilelerinin kullandıklarını esas alması gibi hususlar ekoller arasında farklılık oluşmasının sebeplerinden biridir.⁹⁵ Ayrıca Kufe ekolüne bakıldığında kabile ağının oldukça genişlediği görülmektedir. Zira Kufe ekolünde yukarıda zikredilenlere ek olarak Necd, Süleym, Ezd, Kurayş, Rabia, Ukayl gibi kabilelerin kullandıklarını yer verildiği görülmektedir.⁹⁶ Bunun yanında yine Kufe ekolünde Basra, Hicaz, Irak, Yemame gibi bölgesel kullanımlar da aktarılmaktadır.⁹⁷ Genişçe kullanılan bilgi alım merkezleri Kufe ekolünün pek çok konuda farklı görüşler ileri sürmesinin de müsebbiblerinden biridir. Dolayısıyla bu durum, birine göre hata olan rivayetin diğerine göre savab diye nitelenebilmesi sonucunu beraberinde getirmektedir. Mesela “جدان” kelimesinin “cim”in fethasıyla okunması Rabî‘a kabilesinin kullanımıyken “جدان” diye “ha”nın fethasıyla okunması Esed kabilesinin kullanımıdır.⁹⁸ Ya da “نُسْتَعِينُ وَنِسْتَعِينُ” ifadesini Kureyş ve Esed kabilelerinin “nun”un fethasıyla okurken diğerleri kesrasıyla okumaktadır.⁹⁹ Benzer örnekleri hadisler üzerinden somutlaştırmak da mümkündür. Şöyle ki:

Yukarıda da örneği geçen “عَفْرَى حَلْفَى، إِنَّكَ لَحَابِسْتُنَا، أَمَا كُنْتَ طُفْتِ يَوْمَ .....النَّخْرِ؟.....”¹⁰⁰ hadisinde geçen “عَفْرَى حَلْفَى” terkinin aslının “عَفْرًا حَلْفًا” olması

Ezdat (Beyrut: By, 1912), 35; Müberrid, *el-Müktedab* (Beyrut: Alemlü'l-Kütüb, ts), 2/203 vb. Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 319-322.

⁹⁵ Asma‘î, *Kitabu'l-Ezdâd*, 39, 43; Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 321.

⁹⁶ Kisâi, *Meâni'l-Kur'ân* (Kahire: Daru Kuba, 1998), 67, 81, 94, 98, 99, 101, 112, 136, 144, 146, 169, 193, 212, 214, 258; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 1/ 14, 23, 40, 41, 42, 52, 67, 68, 92, 109, 135, 161, 171, 173, 174, 215, 216, 240, 242, 253, 323, 460; 2/23, 92, 106, 136, 138, 158, 184, 196, 240, 256, 333; 3/147, 196.

⁹⁷ Sa'leb, *el-Mecalis*, 1/75, 94; İbnu's-Sikkit, *Kitâbu'l-Ezdâd* (Beyrut: byy, 1912), 163, 164.

⁹⁸ Suyûti, *el-Müzhir fi Ulûmi'l-Luga* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1998), 2/385.

⁹⁹ Suyûti, *el-Müzhir*, 1/202,

¹⁰⁰ Buhârî, *el-Câmi'*, 2/141, 180, 182; 8/37; Müslim, *es-Sahîh* 2/877, 965; İbn Mâce, *Sünen* 2/1021; İbn Ebi Şeybe, *Musanenef*, 2/173; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43/59, 246, 328. İbn Battâl ise bu kullanımın Kureyş lugatı olduğunu belirtir ve dil kitaplarındaki kullanımına da işaret eder. (İbn Battâl, *Şerhu Sahîhu'l-Buhârî*, 9/329-330.) Aynî'de bunun Kureyş lugatı ve kullanımı olduğunu hakiki manayı içermediğini ifade eder. (Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, 22/191.) Nevevi ise bu kullanımın sahîh ve fasih olduğunu belirtir ve Ezherî'nin düzeltmesine karşı cevaplar vererek manaya değil Arap kullanımının böyle olmasına vurgu yapar. (Nevevi,

durumu lehçe farklılıklarına bir örnek teşkil eder.¹⁰¹ Nitekim İbn Battâl ve Aynî, Ebû Ubeyd ve Ezherî'nin eleştirilerine cevap olarak Kureyş lehçesinde terkinin böyle okunduğunu ifade etmektedir.¹⁰² Hadis şarihlerinin dışında yine dildilerden Mürtezâ ez-Zebidî de aynı konuda Ebû Ubeyd ve Ezherî'den farklı düşünerek onların idida ettiği şeklin metruku'l-lafız olduğunu belirtmektedir.¹⁰³ Hadis şârihlerinin de konuyla ilgili yaklaşımlarının temelinde de kuralın değil de kullanımın (Yani Kureyş'in) böyle söylediğine işaret etmesi Mürteza ez-Zebidî'nin de iddiasını desteklemektedir.

Bir başka örnekte “...نَهَى عَنْ نَيْسِ الْقَسْبِيِّ...”¹⁰⁴ hadisinde geçen “الْقَسْبِيِّ” kelimesinin Mısır lehçesinde fetha ile ancak hadisçiler tarafından kesra ile okunduğu ifade edilir ve her iki kullanıma dair bir tenkidde bulunulmaz.¹⁰⁵ Yine benzer şekilde “أَجَازَ لَهَا الْعِزَاتَ” hadisinde geçen “الْعِزَاتَ” kelimesindeki “ya”nın harekelenmesi hususunda Sibeveyh, Huzeyl lügatında icmâ‘ olduğunu belirtirken konuyla ilgili kıyasın harfin sakin kalması yönünde olduğu ifade edilir.¹⁰⁶ Dolayısıyla burada esas alınan kural değil kullanım olmaktadır.

Başka bir örnekte “...الْفَرْدُوسُ رَبْوَةٌ الْجَنَّةِ...”¹⁰⁷ hadisinde geçen “رَبْوَةٌ” kelimesini dildilerin çoğunluğu “ra”nın dammesiyle okurken Temim kabilesinin fethayla okuduğu görülmektedir.¹⁰⁸

Şerhu Sahîhi Müslim, 8/153-154.) Benzer bir açıklama Aynî'de de yer almaktadır. (Aynî, Umdetu'l-Kârî, 9/197.)

¹⁰¹ Kâsım b. Sellâm, *Garîbu'l-hadis*, 2/94.

¹⁰² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhu'l-Buhârî*, 9/330; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, 22/191.

¹⁰³ Murtezâ ez-Zebidî, *Tacu'l-Arus*, 25/194.

¹⁰⁴ Buhârî, *el-Câmi'* 7/151; Müslim, *es-Sahîh*, 3/1648; Ebû Dâvud, *Sünen*, 4/47, 49; Tirmizî, *Sünen*, 2/49; 4/219; Nesâî, *Sünen*, 2/188, 189, 217; 8/166-169, 191; İmam Mâlik, *Muwatta*, 2/108; Ebû Dâvud et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/150; Abdurrezzak, *Musannef*, 2/144; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/117, 280, 307, 311, 341, 402; 23/38; 30/497; 43/85 vd.

¹⁰⁵ Cevherî, *es-Sihah: Tâcu'l-Luga* (Beyrut: Daru'l-İlm, 1987), 3/963; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 6/175; er-Razi, *Muhtâru's-Sihah* (Beyrut: Mektebetu'l-Asriye, 1999), 1/253.

¹⁰⁶ İbn Esîr, *en-Nihâye*, 3/329.

¹⁰⁷ Tirmizî, *Sünen*, 5/327; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/281; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, 7/213. Bu farklılığa Mübarekfuri de işaret etmektedir. (Mübarekfuri, *Tuhfetu'l-Ahvezi* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, ts), 9/15.)

¹⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/306. İbn Esîr ise iki türlü olabileceğine de işaret eder. (İbn Esîr, *en-Nihâye*, 2/192.)

Yukarıda zikredilen hadislerden seçilen örnekler ise kabilelerin kullanımına göre dilde farklı sonuçlara vardığını göstermektedir. Bu husus da ifade edildiği üzere filolojinin imkanını sınırlayan hususlar arasında oldukça önemli bir noktada durmaktadır.

3.5. İstişhad Olarak Şiirin Güvenilirliği

Dilsel tenkidlerde gerek alimlere gerek kabilelere gerekse de ekollerin yaklaşımlarına bakıldığında şiirin bir istişhâd kaynağı olduğu görülmektedir. Ancak şiirin gerek nakli gerekse de lafzı üzerine yapılan tartışmalar şiirin herkes tarafından doğruluğu kabul edilen bir delil olmadığı ve bir takım kriterlere dayanmadığını göstermektedir.

Öncelikle şiirin rivayeti meselesini ele alalım. Hz. Ömer'den nakledilen şu rivayet her ne kadar mürsel¹⁰⁹ olduğu tespit edilmiş olsa da durumu anlatmaktadır.

“Şiir bir kavmin diliydi ve onlar için şiirden daha sahih bir ilim yoktu. Sonra İslam geldi ve Arap şiirden uzak durup cihad ve gazvelerle meşgul oldu. Şiir rivayetiyle ilgili kaba sözler söyledi. Müslümanlık yayılıp fetihler yapıldığında ve şehirlerle ilgili mutmain olduklarında ise şiir rivayetine geri döndüler. Ancak ne şairlerin divanlarına ne de yazılmış kitaplara dayandılar. Bunu alışkanlık haline getirdiler. (Savaşlar sebebiyle) ölen ve katledilen Arap tarafından şiir helak edildi. Bunun çok azını hıfzettiler ve çoğu unutulup gitti.”¹¹⁰

Özellikle isnad araştırmalarının başlamasıyla benzer bir tarihi gerçekliğe sahip olan şiir nakli isnad sistemindeki gibi sistematik bir rivayet tekniğine de kavuşamamıştır. Bu durum da hem kaybolup giden şiirlere, hem şiir uydurmacılığına hem de nakledilen şiirin güvenilirlik problemlerine sebebiyet vermiştir. Nitekim cahiliyyûn, muhadramûn, islamiyyûn ve muvelledûn diye ayrılan şairlerin tabakalarından cahiliyyûn tabakası mutlak olarak hüccet görülmuş, muhadramûn ve İslamiyyûn dönemi şairlerinin şiirleri bazı çekincelemlerle kabul edilmiş ancak muvelledûn dönemi şairlerinin şiirlerine özellikle

¹⁰⁹ İrsal değerlendirmesi için bkz. Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 8.

¹¹⁰ İbn Sellâm, *Tabakatu Fuhûli's-Şuara* (Cidde: Daru'l-Medeni, ts), 24-25.

Arabın dilini doğal yolla almamaları sebebiyle temkinli yaklaşmıştır.¹¹¹ Nitekim İbn Sellâm şairleri tabakalara ayırdığı eserinde böyle bir tasnife gitmesinin sebebi olarak şairlerin ve ravilerin rey ve hevalarıyla şiir aktarması ve güvenilir kaynaklara dayanmamasını gerekçe göstermektedir.¹¹² Mesela kaynaklarda Kumeyt gibi şairlerin müvelled oluşu ve çöl ehlinde sayılmaması şiirlerinin hüccet olarak değerlendirilememesi sonucunu beraberinde getirmiştir.¹¹³ Halîl b. Ahmed'in *Kitabu'l-Ayn'ı* incelendiğinde %5 oranında müvelled şairlerden istişhâdda bulunduğu görülür.¹¹⁴ Bunun yanında Kufe ekolünün önemli temsilcisi Ferrâ'nın yaptığı yaklaşık 200 şiir naklinin çok azında şairlerin kim olduğuna dair açıklama yapılması, istişhâd olarak kullandığı şiirlerine olan güvenin sorgulanması gerektiğini düşündüren bir başka husustur.¹¹⁵ Dolayısıyla şayet şiirin kime ait olduğu bilinmiyorsa güvenilirlik tespiti de yapılamayacaktır ve şiirin içeriği de bazı ihtilafları beraberinde getirecektir.

Bir başka açıdan ise her ne kadar şair güvenilir bir tabakadan olsa dahi naklettiği şiirde kullandığı kelimeler kendi bölgesi veya kabilesinin kullanımını yansıtabilir. Bu husus da cahiliye tabakasından olan bir şairden yapılan nakilde dahi tartışılmaz bir zemin olmadığını göstermektedir. Mesela "فَظَلَّتْ لَدَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ أُخَيْلَهُو ... وَمَطَوَايَ مَشْتَاقَانَ لَهُ أَرْقَانَ" şiirinde "أخيلَهُو" kelimesinin "vav"ın varlığı ve "له"deki "ha"nın iskanının Ezd kabilesine göre olduğu belirtilir.¹¹⁶ Benzer örnekler de yukarıdaki iddiayı destekler mahiyettedir. Konuyu hadislere yapılan tenkidler ve bunun delili olarak şiirlerin gösterildiği hususlar özelinde ele almaya çalışalım.

Yukarıda zikredilen "«مَا تَكَلَّمُ الْمُؤْمِنُ كَلِمَةً حَسَنَةً إِلَّا وَدُونَهَا أَلَيْنُ مِنْهَا تَجْرِي»" ¹¹⁷ hadisinde geçen "مَجْرَاهَا" kelimesinin dammeli okunuşu ile ilgili olarak ise Lebîd'in "وَعَنَيْتُ سَبْتًا قَبْلَ مُجْرَى دَاجِسَ" şiirinden istişhâd edilmiş ve Kufe

¹¹¹ Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 81-91.

¹¹² İbn Sellâm, *Tabakatu Fuhûli's-Şuara*, 24.

¹¹³ Asma'î, *Fuhûli's-Şuara* (Beyrut: Daru Kuttabi'l-Cedid, 1980), 20.

¹¹⁴ Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 220. Diğer erken dönem dilcilerinin nakilde buldukları şairler ve tabakalarının oranı için bkz. Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 215-252, 370-396.

¹¹⁵ Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili*, 371-373.

¹¹⁶ İbn Cinnî, *Hasâis* (Mısır: Heyetu'l-Mısriyyeti'l-ammeti li'l-küttab, ts), 1/371.

¹¹⁷ Buhârî, *el-Câmi'*, 6/73; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, 7/261; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, 6/184; *el-Mu'cemu'l-Kebir*, 9/138; 12/124.

ekolünün fethalı okumasına karşın dammeli okunacağına hükmedilmiştir.¹¹⁸ Lebîd muhadramûn tabakasından olup aynı zamanda salih bir şair olarak değerlendirilmektedir.¹¹⁹ Salih biri olmasının sebebi olarak ise şiirin güzelliğini ve halavetini bozması gösterilmiştir.¹²⁰ Dolayısıyla Lebîd'in şiirlerine mutlak hücciyet atfedilmemiştir ki yukarıda ki örnekte de görüldüğü üzere onun şiirini Kufe ekolü istişhâd olarak almamıştır.

Bir başka örnekte “أَيْتَكُنَّ تَنْبِخُهَا كَلَابُ الْخُوبِ”¹²¹ hadisinde geçen “الْخُوبِ” kelimesi, ashabu'l-hadis tarafından “ha”nın dammesiyle okunmakta ve “vav” harfi de şeddelenenmektedir. Ancak Hattâbî “ha”nın fethalı okunması ve kelimenin aslının “الْخُوبِ” olması gerektiğini belirtir. Bunu yaparken ise Sa'leb'den naklen bir şiir inşad eder.¹²² Şiirin kaynağında bakıldığında ise Sa'leb'in Ferrâ'dan nakil yaptığı ve Ferrâ'nın da ba'duhum diyerek şiirin isnadını mübhem bıraktığı görülmektedir.¹²³ Benzer bir örnekte ise “وَكَاءُ السَّهِّ الْعَيْنَانِ، فَمَنْ نَامَ”¹²⁴ hadisinde geçen “السَّهِّ” kelimesiyle Ebû Ubeyd ve dahi Ezherî ise kelimenin “السَّهِّ” olduğunu belirtir ve Evs'e dayandırılan bir şiiri delil olarak gösterir.¹²⁵ Dolayısıyla şairi bilinmeyen rivayetlerin sıhhatinin tespitinin yapılamaması oluşabilecek ihtilaflara da açık kapı bırakmaktadır.

Sonuç olarak şiir rivayetinden getirilen deliller de hem güvenilirlik testi-ne tabi tutulmakta hem de alimden alime, kabileden kabileye veya ekolden

¹¹⁸ Murtezâ ez-Zebidî, *Tacu'l-Arus*, 37/346.

¹¹⁹ Ebû Hâtim, *Fuhûletu's-Şuara* (Bursaid: Merkezu'd-Diraseti ve'l-buhusi'l-İslamiye, 2015), 50; İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-kübra* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1990), 6/107; Ziriklî, *el-A'lâm* (byy: Daru'l-İlm, 2002), 5/240.

¹²⁰ Ebû Hâtim, *Fuhûletu's-Şuara*, s. 50;

¹²¹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'* (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslami, 1403), 11/365; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/536; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 40/299; 41/197. Vd. Rivayetlerin çoğunda doğru haliyle gelen aktarıma şerh eserlerinde de bu duruma işaret edilmiştir. (Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-Asâr* (Beyrut: Müessesü'r-Risâle, 1415),14/265.)

¹²² Hattâbî, *Islâhu Galati'l-Muhaddisîn* (Dimeşk: Daru Memun, 1407), 33; İbn Sellâm, *Garibu'l-hadis*, 3/231; Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, 5/175; Aynı konu Şerhu Müşkili'l-Asar'a da naklolmuştur. (Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-Asar*, 14/265.)

¹²³ İbn Sikkît, *Islâhu'l-Mantık* (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 2002), 112.

¹²⁴ Ebu Dâvud, *Sünen*, 1/52; İbn Mâce, *Sünen*, 1/161; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/227; 28/93; Dârimî, *Sünen*, 1/562; Dârekutnî, *Sünen*, 1/293, 295. Vd.

¹²⁵ Murtezâ ez-Zebidî, *Tacu'l-Arus*, 36/392; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/503; Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, 5/230.

ekole farklılık göstermektedir. Bu husus da yine şiir istişhâdının da tartışmaya açık bir zeminde durduğunu göstermektedir.

Sonuç

Batı'da ilk nüveleri 18. yy'da görülen ancak tartışılması ve bir yöntem olarak kabul edilmesi 19. yy.'da olan dilin kutsal metinler üzerinde bir tenkid yöntemi olması hususu, İslam dünyasında metin tenkidi tartışmalarının başladığı dönemle paralellik göstermektedir. Ancak İslam dünyasındaki literatürde özellikle hadis metinleriyle ilgili yapılan dilsel açıklama ve tahlillerin her ne kadar metin tenkidi ismi kullanılmamış olsa da- erken dönemlerden itibaren izleri sürülebilmektedir. Özellikle hicri ikinci asrın sonları itibariyle dilde istişhad olarak kullanılan hadis metinleri ardından bilinmeyen kelimelerin şerh edildiği garîbu'l-hadis edebiyatında kendine yer bulmuş ve özellikle dördüncü asrıyla birlikte hadislerde yer alan tashîf, galat ve lahn ismi verilen hataların işaret edildiği ve tartışıldığı literatüre konu olmuştur. Hadis rivayet döneminin tamamlanmasının akabinde oluşan bu literatür hadislerin reddi veya kabulü yönündeki mülahazalardan ziyade metinlerin mümkün olduğunca dile uygun olmasını esas almaktadır. Ancak rivayetlerde geçen ifadelerin dile uygunluğundan bahsederken kendi içerisinde herkesin kabul ettiği kuralları ve sabiteleri olan bir alan hakkında konuşulmadığı da söylenmelidir. Her ilim dalı gibi kendi içerisinde tartışmaları, ekolleri, farklı yaklaşım ve önerileri bulunan Arap dilinin hadisler üzerindeki tahlil ve eleştirileri de bu hususların farkında olarak okunmalıdır. Öyle ki hadislerin manen rivayeti Arap dilinin hadis metinleri üzerinde konuşmasının önündeki en büyük engellerden biridir. Zira Arap dili alanında istişhad olarak kullanılan hadisin de manen rivayet meselesiyle ilgili bazı çekinceler ve sınırlamalarla karşılaştığı görülmektedir. Ayrıca hadislerin manen rivayeti de lafzi olan dilsel tenkidlerin zaman zaman işlevsiz kalması sonucunu beraberinde getirmektedir. Başka bir ifadeyle dilsel açıdan tenkid edilen bir rivayetin doğru hali başka bir şekilde gelebilmekte ve böyle hadis ilmi kendi kendisini düzeltebilmektedir. Benzer şekilde dilcilerin kendi içerisindeki ihtilaflarda bulunmaları da hangi ekolün, hangi alimin veya hangi kabilenin görüşünün doğru veya doğruya en yakın olduğu konusunda zihinlerde soru işaretleri bırakmaktadır. Nitekim Kufe ekolünün vaz ettiği bir gramer kaidesi Basra ekolünde kabul görmezken; aynı ekolden olan söz gelimi Ferrâ ve Sa'leb bir kelimenin okunuşu ile ihtilafa dü-

şebilmektedir. Ya da Temim kabilesinin kullanımı diğer kabileler tarafından uygun karşılanmayabilmektedir. Bu durumda ise hangi ekol, hangi alim veya hangi kabile doğru veya doğruya en yakındır? sorusu gündeme gelmektedir. Bu sorunun da herkes tarafından kabul edilen bir cevabının olmaması manen rivayet meselesindeki gibi dilin imkanlarını sınırlayan en temel özelliklerdendir. Bunun yanında dille ilgili kuralların vazında önemli bir istişhad kaynağı olan şiirin de güvenilirliği meselesi de bu konuyla ilgili ele alınmalıdır. Özellikle erken dönemlerden itibaren şiirlerinin naklinin hadis nakli gibi bir sisteme kavuşmamış olması pek çok şiirin kime ait olduğunun belirlenememesi sonucunu doğurmuştur. Şairi veya nakili bilinmeyen şiirlerin hangi kurallar muvacehesinde değerlendirilebileceği hususu da muğlak kalmaktadır. Nitekim cahiliye dönemi şairinden nakledilen bir şiirin güvenilirlik derecesi ile müvelledun tabakasından olan bir şairin nakli aynı kuvvette olmayacaktır. Ancak şairin kim olduğunun çoğu zaman tespit edilemiyor oluşu da Arap dilinde şiirler baz alınarak belirlenen kullanımların güvenilirliği hakkında bir takım sorgulamaları beraberinde getirmektedir. Bu husus da dildeki kullanımların hadisler üzerinde bir tenkid aracı olarak mutlak değer görmesini engellemekte veya kısıtlamaktadır. Dolayısıyla tüm bu zikredilenler neticesinde hadis tenkidinde Arap dilinin bir araç olarak korunduğu ve uygulandığı görülmektedir. Ancak bu araç ve uygulamaların herkesçe kabul edilen bir takım kurallar bütününe ve metodolojiye sahip olduğunu söylemek de mümkün görünmemektedir. Bu husus kimi zaman hadis ilminin kendi içerisindeki problemlerden kaynaklanabilmekteyken kimi zaman da Arap dilinden kaynaklanmaktadır.

Ayrıca çalışmamızda özellikle dilciler tarafından telif edilmiş olan eserler bağlamında konuya değinilmiştir. Ancak özellikle hadis eserlerinde ilel, cerh tadil, mevzû'ât ve özellikle şerh literatüründe yapılan filolojik tahlillerin irdelenmesinin ve bunların durduğu zeminin belirlenmesinin de daha sonraki çalışmalara konu olabilecek nitelikte olduğu da söylenmelidir.

Kaynakça

- Abdulkâdir er-Razî. *Muhtâru's-Sihah*. Beyrut: Mektebetu'l-Asriye, 1999.
- Abdurrezzâk b. Hemmâm. *Musannef*. Beyrut: Mektebetu'l-İslami, 1403.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

- Akyürek, Remzi, Sait Uylaş. "İbn Kuteybe ve Garîbu'l-Hadîs Alanındaki Çalışmaları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25/4 (2021), 1659-1673.
- Alfred Guillaume. *The Traditions of Islam*. Oxford: At The Clarendon Press, 1924.
- Altıntaş, Fatma Betül. Tarihsel Eleştiri Yöntemleri Tenkidi ve İslami Rivayetlere Uygulanması Sorunu. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Asma'î. *Fuhûlu's-Şu'arâ*. Beyrut: Dâru Kuttâbi'l-Cedîd, 1980.
- Asma'î. *Kitâbu'l-Ezdâd*. Beyrut: byy, 1912.
- Aynî. *Umdetu'l-Kârî*. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsî'l-Arabi, ts.
- Âzimâbâdî. *Avnu'l-Ma'bûd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1415.
- Azizah Fakhria Zahra. *Tashîf ve Musahhaf Hadisler: Sahîh-i Buhâri ve Sahîh-i Müslim Özelinde*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Bayrav, Süheyla. *Filolojinin Oluşumu*. İstanbul: Multilingual 1998.
- Bedreddun Zerkeşi. *H. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*. çev. Bünyamin Erul. Ankara: Otto Yayınları.
- Beyhakî. *Sünenü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2003.
- Beyhakî. *Şu'abu'l-İmân*. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 2003.
- Bezzâr. *Müsned*. Medine: Mektebetu'l-Ulûm, 1988, 5/278.
- Bolelli, Nusrettin. "Nahivde Hadisle İstişad". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1987-1988), 167-168;
- Bozkurt, Üsâme. "Sadırın Zaptından Satrın Zabtına: IV./X. Asırda Hadis Tashîfât Edebiyatının Gelişim Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (2022), 445-459.
- Buhârî. *Câmiu's-Sahîh*. By, Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Carl E. Armending. *The Old Testament and Criticism*. Michigan: William b. Eerdmans Publishing Company, 1983.

Cevherî. *es-Sihah: Tâcu'l-Luga*. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1987, 3/963.

Çakın, Kâmil. "Hadis'in Kur'an'a Arzı Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (1993), 237-262.

Çalgan, Mehmet Ali. "İbn Ebu Hâtim'in 'İlelü'l-Hadîs İsimli Eserinde Metin Tenkidi". *HADITH* 9 (2022), 1-49.

Çalgan, Mehmet Ali. "Tirmizî'nin Sünen'i ve el-'İlelü'l-Kebîr'de Metin Tenkidi". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 20/2 (2022), 291-310.

Dârekutnî. *Sünen*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.

Dârimî. *Sünen*. Suudi Arabistan: Dâru'l-Mugnî, 2000.

Dayhan, Ahmet Tahir. *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Demir, Mustafa. "Hadis İlimleri Açısından Hattâbi'nin Garîbü'l-Hadis Adlı Eserinin Değerlendirmesi". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 16/2 (2016), 251-273.

Demirayak, Kenan ve Bakırcı, Selami. *Arap Dili Gramer Tarihi*. Erzurum. yy, 2001, 33-45.

Dominique Barthélémy. *Studies in the Text of the Old Testament An Introduction to the Hebrew Old Testament Text Project*. edt. Roger L. Omanson, çev. Sarah Lind. Indiana: Eisenbrauns, 2012.

Düzenli, Muhittin. "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250.

Ebû Dâvud et-Tayâlîsî. *Müsned*. Mısır: Dâru'l-Hicr, 1999.

Ebû Dâvud. *Sünen*. Beyrut: Mektebetü'r-Asriyye, ts.

Ebû Hanîfe. *el-Alim ve'l-Muteallim*. İstanbul: 1981.

Ebû Hâtim. *Fuhûletu's-Şu'arâ*. Bursa'îd: Merkezu'd-Dirâseti ve'l-buhûsi'l-İslâmiye, 2015.

- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm. *Garîbu'l-hadis*. Haydarabad: Matbaatu Dairati'l-Mearif, 1964.
- Ebû Ya'îlâ. *Hadisu Muhammed b. Beşşâr*. Mecelletu'l-Ahmediye, 2004,109.
- el-Askerî. *Tashîfâtü'l-Muhaddisîn*. Kahire: el-Matbaatu'l-Arabiye, 1402.
- el-Müberrid. *el-Kâmil fi'l-Luga ve'l-edeb*. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1997, 1/154.
- Ergin, M. Cevat. "Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2003), 39-66.
- Ertürk, Mustafa. *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2011.
- es-Seyf, Süleyman b. Abdullah. "İbn Hibbân'ın Kitâbu'l-Mecrûhîn'de Kullandığı Metin Tenkidi Esasları". Çev: Mehmet Ali Çalgan. *Antakiyat: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2022), 323-348.
- eş-Şafi'î. *Cimâu'l-ilm*. Mısır: Matbaatu Mearif, 1940.
- Ezherî. *Tehzîbu'l-Luga*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 2001.
- Ferrâ. *Me'âni'l-Kur'ân*. Mısır: Dâru'l-Mısriye, ts.
- Fîruzâbâdî. *el-Kâmusu'l-Muhît*. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, ts.
- G.H.A. Juynboll, *The Authenticity of the Tradition Literature: Discussions in Modern Egypt*. Leiden: E.J. Brill, 1969.
- G.H.A. Juynboll. *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu, 2000.
- Güleç, Hüseyin. "Âhâd Haberlerin Kur'ân'a Arzı". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* ½ (2017), 1-17.
- Hâkim en-Nisâbü'rî. *el-Müstadrek*. Beyrut: Mektebetu'l-İlmiye, 1961.
- Halîl b. Ahmed. *Kitabu'l-Ayn*. Mektebetu Hilâl, ts.
- Hattâbî. *Islâhu Galati'l-Muhaddisîn*. Dimeşk: Dâru Me'mûn, 1407.
- Hattâbî. *Islâhu Galati'l-Muhaddisîn*. Riyad: Mektebetu'-Rüşd, 2018.

- Hattâbî. *Mealimu's-Sünen*. Halep: el-Matbaatu'l-İlmiye, 1932, 4/286.
- Ignaz Goldziher. *Muslim Studies*. Chicago: Aldine Atherton, 1971.
- İbn Abdülberr. *et-Temhid*. Magrib: Vuzâratu Umûmi'l-Evkâf, 1387.
- İbn Battâl. *Şerhu Sahihu'l-Buhârî*. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 2003.
- İbn Cevzî. *Garîbu'l-hadis*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1985.
- İbn Cinnî. *Hasâis*. Mısır: Heyetu'l-Mısriyyeti'l-ammeti li'l-küttab, ts.
- İbn Dureyd. *Cemheretu'l-Luga*. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1987.
- İbn Ebi Şeybe. *Musannef*. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1409, 7/469;
- İbn Esîr. *en-Nihâye fi'l-Garibi'l-Hadis ve'l-Eser*. Beyrut: Mektebetu'l-İlmiye, 1979.
- İbn Kuteybe. *Garîbu'l-hadis*. Bağdat: Matbaatu'l-Ânî, 1397.
- İbn Mâce. *Sünen*. Halep: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiye, ts.
- İbn Manzûr. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Sa' d. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1990.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. İbn Sellâm. *Tabakâtu Fuhûli's-Şu'arâ*. Cidde: Dâru'l-Medeni, ts.
- İbn Sikkît. *Islâhu'l-Mantık*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 2002.
- İbnu's-Sikkît. *Kitâbu'l-Ezdâd*. Beyrut: byy, 1912.
- İnanç, Yonis. "Nahiv İlmî Açısından Temîm Lehçesinin İstîşhâd Değeri". *Sakarya Üniversitesi İlâhiyât Fak. Dergisi* 31/17 (2015), 2-25.
- J. Fueck, "The Role of Traditionalism in Islam", *Hadith Origins and Developments*, ed. Harald Motzki, New York: Routledge, 2016.
- James Barr, *Comparative Philology And The Text Of The Old Testament*, Indiana: Eisenbrauns, 1987.
- Johann W. Fueck . "Hadisçiliğin İslâmî Geleneğin Oluşumundaki Rolü" çev. Seda Ensarioğlu. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1 / 2 (Aralık 2003).

- Jonathan Brown. "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?". Çev. Salih Kesgin. *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 265-310.
- Jonathan Brown. "How We Know Early Hadith Critics Did Matn Criticism and Why It's So Hard to Find". *Islamic Law and Society*, 15/2 (2008), 143-184.
- Joseph Schacht. *The Origins of Muhammadian Jurisprudence*. Oxford: At The Clarendon Press, 1950.
- Kâdî İyâz. *Meşariku'l-Envar ala Sihahi'l-Asar*. byy: el-Mektebetu'l-Atike ve Daru't-Turas, ts.
- Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. "Arap Dili Kaynaklarında Hadis Rivayetinin Yeri (Hicri İlk Üç Asır Örneği)". *Darulfunun İlahiyat* 30 (2019), 19-36.
- Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Kanarya, Bayram. "Garîbu'l-Hadîs İlmi Bağlamında Ebû Ali el-Kâlî'nin el-Bârî' Adlı Eserinin Değerlendirilmesi". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 18/2 (2018), 387-400.
- Karakaş, Ali. "Sahabe Döneminde Hadis". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/66 (2019), 1327-1343.
- Kartal, Alparslan. "el-İlelu'l-Mütenahiye Özelinde İbnu'l-Cevzî'nin Bazı Metin Tenkidi Uygulamaları". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 103-115.
- Keleş, Ahmet. *Hadislerin Kur'âna Arzı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Kisâî. *Meâni'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru Kuba, 1998.
- Kutluay, İbrahim. "İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin en-Nihâye fî Garibi'l-Hadis ve'l-Eser Adlı Eserinin Garibü'l-Hadis Edebiyatı İçindeki Yeri ve Metodu". *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010)*, 767-780.
- Kuzâî. *Müsnedü Şihâb*. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1986.

- Kuzudişli, Bekir. "Oryantalist Paradigma Bağlamında Hadis Kavramlarını Yeniden Düşünmek". *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 7-30.
- Kütükoğlu, Mübahat. *Tarih Araştırmalarında Usul*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998.
- Leon-E. Halkın. *Tarih Tenkidinin Unsurları*. çev. Bahaeddin Yediyıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Ma‘mer b. Râşid. *el-Câmi‘*. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmi, 1403
- Mark G. Brett. *Biblical Criticism in Crisis The Impact of The Canonical Approach on Old Testament Studies*. New York: Cambridge University Press, 2008.
- Mazhari, Nasseruddin. "Cerh ve Ta'dîl Kitaplarından Metin Tenkidi Örnekleri". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (2018), 147-160.
- Murtezâ ez-Zebidî. *Tâcu'l-Arûs*. byy: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Mübârekfûrî. *Tuhfetu'l-Ahvezî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, ts.
- Müberrid. *el-Müktedab*. Beyrut: Alemu'l-Kütüb, ts.
- Münâvî. *et-Teysîr bi Şerhi'l-Cami'is-Sagîr*. Riyad: Mektebetu İmam Şafi, 1988.
- Münâvî. *Feyzu'l-Kadîr*. Mısır: Mektebetu't-Ticariye el-Kübra, 1356.
- Müslim. *Müsnedü's-Sahîh*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.
- Nesâî. *Sünen*. Halep: Mektebetu'l-Matbuati'l-İslamiye, 1986.
- Nevevî. *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1392.
- Norman C. Habel. *Literary Criticism of The Old Testament*. Philadelphia: Fortress Press, 1973.
- Özbalıkcı, M. Reşit. *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Özdemir, İbrahim. "İmâm Şâfiî'de Hadisin Kur'ân'a Arzı". *Diyanet İlmi Dergi* 54/3 (2018), 13-37.

- Özşenel, Mehmet. Arz Yöntemi Özelinde Hanefi Hadis Anlayışının Teşekkülü. İstanbul: İFAV, 2019.
- Paksoy, Kadir. "Hadiste Tashîf -Lafız ve Anlam Hataları". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4/4 (2004), 97-116.
- Polat, Salahaddin. "Hadislerin Kur'an'a Arzının Problemleri". *Sünnetin Dindeki Yeri*, 1995, 177-185.
- Polat, Selahattin. "Hadiste Metin Tenkidi (I)". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 113-130.
- Polat, Selahattin. "Hadiste Metin Tenkidi (II)". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1990), 81-112.
- Polat, Selahattin. *Hadis Araştırmaları, Tarih, Tenkid, Usul, Yorum*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- R. G. Collingwood. *Tarih Tasarımı*. çev. Kurtuluş Dinçer. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1996.
- R.N. Whybry. *The Making of The Pentateuch A Methodological Study*. England: JSOT Press, 1994.
- Richard Weis. "The Intersection of Philology and Textual Criticism in Biblia Hebraica Quint Background, Theory, and Practice". *Philology and Textual Criticism*. ed. Innocent Himbaza and Jan Joosten. Tübingen: Mohr Siebeck, 2020.
- Robert D. Holmstedt. "The Nexus between Textual Criticism and Linguistics: A Case Study from Leviticus". *Journal of Biblical Literature* 132/3 (2013), 473.
- Robert Weimann. *Structure and Society in Literary History*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1984.
- Safedî. *Tashîhü't-Tashîf ve Tahrîrü't-Tahrîf*. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1987.
- Sa'leb. *Mecâlis*. Kahire: Dâru'l-Mearif, 1980, 1/80.
- Sezgin, Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Otto Yayınları, 2019, 145-184.

- Sezgin, Fuat. "İsnadın Arap Dili ve İslami İlimlerdeki Önemi". çev. Hüseyin Kahraman. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, (1993), 301-310.
- Sibeveyh. *el-Kitâb*. Kahire: Mektebetu'l-Hanci, 1988.
- Suyûtî. *el-İktirâh fi Beyani'l-Istilah*. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiye, ts, s. 43;
- Suyûtî. *el-Müzhir fi Ulûmi'l-Luga*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1998, 2/385.
- Şevki Dayf. *Medârisu'n-Nahviyyîn*. Kahire: Dâru'l-Mearif, ts.
- Taberânî. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, 1994.
- Taberânî. *Mu'cemu'l-Evsat*. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.
- Tahavî. *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1415.
- Taştekin, Emel. *Another Look At Orientalism: Western Literature In The Face Of Islam*. The University of British Columbia, Doktora Tezi, 2011.
- Tekin, Mahmut. "Sibeveyh ile Ebu'l-Hasan el-Ahfeş Arasında İhtilafı Olan Meseleler "İbn Hişâm'ın Muğni'l-Lebîn Adlı Eseri Bağlamında". *İslâmî İlimler Dergisi* 17/1 (2022), 69-86.
- Tirmizî. *Sünen*. Mısır: Mektebetu Mustafa, ts.
- Togan, Zeki Velidi. *Tarihte Usul*. İstanbul: Enderun Yayınları, 1981.
- Uluocak, Fahri. *Ebu Hureyre'nin Kur'an'a arz ettiği rivayetler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Uysal, Muhittin. "Hadisin Arap Dilbilimine Etkisi ve Hadisle İstişhâd Meselesi". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 6/1 (2006), 97-126.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.
- Yıldız, Hüseyin. *Kâsum b. Sâbit es-Sarakustî ve ed-Delâil Adlı Eseri*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2022.
- Zemahşerî. *el-Fâik fi'l-Garîbi'l-Hadis*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, ts, 3/10;
- Ziriklî. *el-A'lâm*. By: Dâru'l-İlm, 2002.